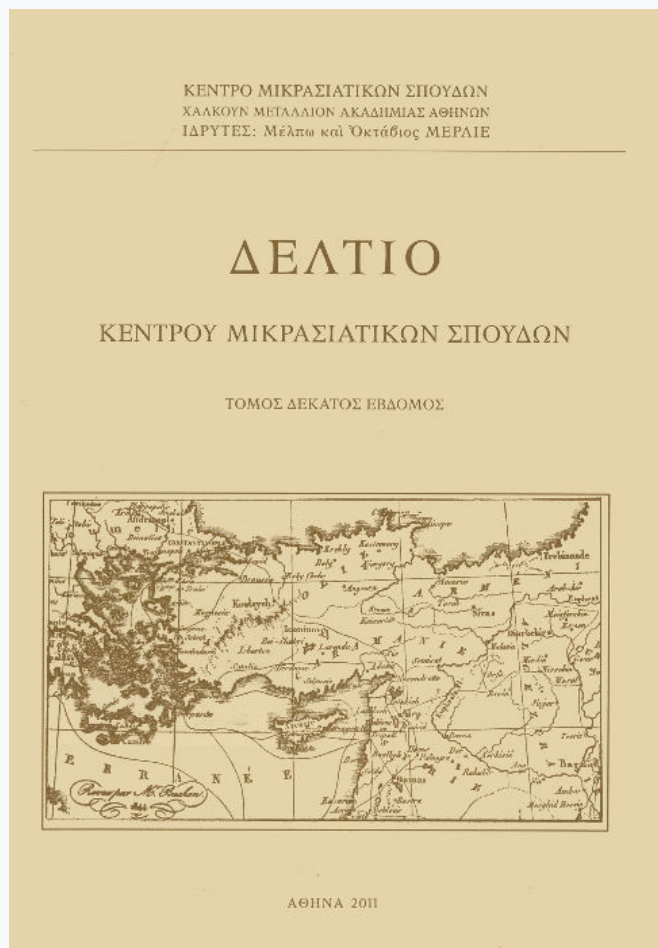

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 17 (2011)

Το 1922 και η προσφυγιά στην ελληνική και την τουρκική αφήγηση

Damla Demirozu

doi: [10.12681/deltiokms.13](https://doi.org/10.12681/deltiokms.13)

Copyright © 2015, Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Demirozu, D. (2011). Το 1922 και η προσφυγιά στην ελληνική και την τουρκική αφήγηση. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 17, 123–149. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.13>

Damla Demiröz

ΤΟ 1922 ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΦΥΓΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΚΑΙ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΑΦΗΓΗΣΗ

*Οί Έλληνες λένε πώς οί Τούρκοι έκαψαν τήν Σμύρνη,
Οί Τούρκοι λένε πώς οί Έλληνες τήν κάψαν.
Ποιός μπορεί νά ξέρει τήν αλήθεια.
Δέν έχω κέφι γιά συζήτηση.*

Γ. Σεφέρης, *Μέρες Ε'*, Ιούλιος 1950

Οί σχέσεις Ελλάδας-Τουρκίας, άλλοτε φιλικές και άλλοτε έχθρικές, αποτέλεσαν ένα από τα πλέον επίμαχα ζητήματα της πολιτικής και των δύο χωρών. Οί δεσμοί, όμως, που αναπτύχθηκαν μεταξύ των πολιτών τους ακολούθησαν διαφορετική πορεία, ή οποία αποτυπώνεται και στα λογοτεχνικά έργα. Υπάρχουν πολλές περιπτώσεις, όπου οί όποιοισδήποτε διαφορές, γλωσσικές, θρησκευτικές ή εθνικές, δέν εμπόδισαν τήν προσέγγιση των δύο λαών, κυρίως σέ επίπεδο διαπροσωπικών σχέσεων μεταξύ άπλων ανθρώπων.

Αυτό το εΐδους οί σχέσεις δέν έχουν έρευνηθεΐ έπαρκώς. Δέν ξέρουμε, γιά παράδειγμα, τί ακριβώς σκέφτεται ό μέσος πολίτης της μιās χώρας γιά τόν «άλλο», ή γιά κάποιον ιστορικό γεγονός, και άν αυτές οί σκέψεις διαφοροποιούνται με τήν πάροδο τοϋ χρόνου καθώς και σέ σχέση με τήν επίσημη αφήγηση. Έάν θέλουμε πράγματι νά προσεγγίσουμε τή σκέψη τοϋ άπλου πολίτη, θα πρέπει νά τήν αναζητήσουμε σέ άλλα πεδία, πέρα από επίσημα έγγραφα και λόγους πολιτικών, ή θέσεις «επίσημων» ιστορικών ή δημόσιων παραγόντων.

Ένα από αυτά τα πεδία, ιδιαίτερα σημαντικό γιά τις ανθρωπιστικές σπουδές, είναι και ή λογοτεχνία. Μέσα από τα λογοτεχνικά κείμενα μπορούμε νά ανιχνεύσουμε τή σχέση τοϋ «εγώ» με τόν «άλλο»,¹ με τόν περι-

1. «Τò περιεχόμενο της εικόνας τοϋ “άλλου” δέν είναι οϋδέτερο. Δέν αντικαθίσταται μόνο ή σειρά γιά έναν μεγαλύτερο πλοϋτο, γιά μιὰ μεγάλη άνατροπή της πραγ-

βάλλον του αλλά και με την αφήγηση² που τον περιβάλλει, κι αυτό για τους εξής λόγους: τὸ λογοτεχνικὸ κείμενο γράφεται ἀπὸ ἓνα μέλος τῆς ομάδας, ἀπευθύνεται στὸ μεγαλύτερο κομμάτι τῆς κοινωνίας καὶ ἀντικατοπτρίζει τὸ σύνολο τῶν ἀξιῶν τῆς. Ἐπίσης εἶναι γραμμένο στὴ γλώσσα τῆς ομάδας, ἡ ὁποία εἶναι φορέας τοῦ συνόλου τῶν ἀξιῶν τῆς κοινωνίας, ἄρα τὸ λογοτεχνικὸ κείμενο ἔχει σημειολογικὴ ἀξία. Ἀκόμη ἔχει μεγαλύτερο ὀρίζοντα ζωῆς σὲ σύγκριση μὲ τὰ προϊόντα ποὺ ἐμφανίζονται στὰ μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας, ὅπως εἶναι οἱ ποικίλες ἐκπομπές, οἱ εἰδήσεις καὶ οἱ διαφημίσεις, τὰ ὁποῖα ἀντανακλοῦν μὲν τὴν ψυχροσύνη τῆς κοινωνίας ἀλλὰ ἡ ἐπαφή τους μὲ τὸ κοινὸ σημαίνει καὶ τὴν κατανάλωσή τους.³ Ἡ λογοτεχνία, ἐπομένως, εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους δεσμοὺς μιᾶς κοινωνίας, ὅπου καταγράφεται, συζητεῖται καὶ κατοχυρώνεται τὸ σύνολο τῶν ἀξιῶν τῆς, δηλαδὴ ἡ ταυτότητά της. Ἡ μετάφραση τῶν λογοτεχνικῶν κειμένων δὲν εἶναι ἀπλὴ διαδικασία, ἀλλὰ ἄνοιγμα μιᾶς κοινωνίας σὲ μιὰ ἄλλη. Αὐτὸ τὸ ἄνοιγμα ἀποκτᾷ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ὅταν πραγματοποιεῖται ἀνάμεσα σὲ δύο κοινωνίες ὅπου ὁ «ἓνας» εἶναι ὁ «ἄλλος» τῆς ἄλλης «φαντασιακῆς κοινότητας»,⁴ ὅπως συμβαίνει μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Τουρκία. Μὲ ἄλλα

ματικότητας. Δὲν εἶναι μόνο μιὰ ἀπλοποίηση. Εἶναι ὅλα αὐτὰ καὶ κάτι παραπάνω. Εἶναι ἡ ἐξασφάλιση τοῦ αὐτοσεβασμοῦ μας. Εἶναι προβολὴ τῶν δικῶν μας ἀξιῶν, τῆς δικῆς μας θέσης καὶ τῶν δικῶν μας δικαιῶν πάνω στὸν κόσμο. Γι' αὐτὸ οἱ εἰκόνες εἶναι φορτισμένες μὲ αἰσθήματα ποὺ εἶναι συνυφασμένα μὲ αὐτές. Αὐτὲς οἱ εἰκόνες εἶναι τὸ κάστρο τῶν παραδόσεών μας, καὶ πίσω ἀπὸ αὐτὲς τίς ἄμυνες αἰσθανόμαστε ἀσφαλεῖς γιὰ τὴ θέση ποὺ κατέχουμε». Walter Lipmann, *Public Opinion*, New Jersey 1922, σ. 96.

2. Σύμφωνα μὲ τίς M. Somers καὶ G. Gibson, ἡ ταυτότητα τῶν ἀτόμων καὶ τῶν κοινωνιῶν διαμορφώνεται μέσα ἀπὸ μιὰ «ἱστορικὴ διήγηση». Οἱ σκέψεις καὶ οἱ κοινωνικὲς ἀντιλήψεις δημιουργοῦνται ἀνάλογα μὲ αὐτὴν τὴ «διήγηση», ἡ ὁποία παίζει καθοριστικὸ ρόλο στὶς συμπεριφορὲς τῶν ἀνθρώπων. Ἡ ἱστορία, ἡ λογοτεχνία καὶ οἱ καλλιτεχνικὲς δραστηριότητες εἶναι οἱ δεσμοὶ μέσα ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ κοινωνίες συζητοῦν, συμφωνοῦν καὶ κατοχυρώνουν τὴ δική τους διήγηση. M. Somers / G. Gibson, «Reclaiming the epistemological 'other.' Narrative and social theory and the politics of identity», στὸ Craig Calhoun (ἐπιμ.), *Social Theory and the Politics of Identity*, Cambridge MA, Blackwell Publishers, 1994, σ. 37-99.

3. Βλ. Άννα Τζούμα, *Ἡ διπλὴ ἀνάγνωση τοῦ κειμένου*, Ἀθήνα 1991.

4. Ὁ ὅρος «φαντασιακὴ κοινότητα» χρησιμοποιεῖται ἐδῶ μὲ τὴν ἔννοια ποὺ τὸν χρησιμοποιεῖ ὁ Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Νέα Ὑόρκη / Λονδίνο, Verso, 1991 [ἐλληνικὴ ἔκδοση: *Φαντασιακὲς κοινότητες. Στοχασμοὶ γιὰ τὶς ἀπαρχὲς καὶ τὴ διάδοση τοῦ ἐθνικισμοῦ*, μτφρ. Π. Χαντζαρούλα, Ἀθήνα, Νεφέλη, 1997].

λόγια, ή λογοτεχνική παραγωγή μιᾶς κοινωνίας μαζί με την εικόνα τοῦ «ἄλλου» παρουσιάζουν πολλά στοιχεία ἐνδεικτικά τῆς κοινωνίας ποὺ τὰ ἔχει δημιουργήσει. Στὶς σελίδες ποὺ ἀκολουθοῦν θὰ ἐρευνηθεῖ ἡ ἀπεικόνιση τοῦ 1922, τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν καὶ τῆς προσφυγιάς τόσο στὴν ἐλληνικὴ ὥσο καὶ στὴν τουρκικὴ ἀφήγηση.

Εἶναι γνωστὸ πὼς ἀπὸ τὸ 1919 ἕως τὸ 1922 οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Τούρκοι συγκρούστηκαν στὸ ἔδαφος τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, σὲ ἓναν πόλεμο τοῦ ὁποῖου ἡ ἔκβαση δὲν περιγράφεται ἀπλὰ καὶ μόνο μὲ τὶς λέξεις ἦττα ἢ νίκη. Ὀνομάζεται Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ γιὰ τὴ μία πλευρὰ ἢ τουρκικὸς ἀπελευθερωτικὸς ἀγώνας γιὰ τὴν ἄλλη.

Ἐπίσης τὸ 1922 καὶ ἡ ὑπογραφὴ τῆς Συνθήκης τῆς Λωζάννης ἔνα χρόνο ἀργότερα σηματοδοτοῦν τὴν ἀφετηρία μιᾶς νέας περιόδου γιὰ ὁλόκληρη τὴν περιοχὴ:⁵ ἡ Τουρκία ἀναγνωρίστηκε διεθνῶς ὡς ἐθνικὸ κράτος, τὸ ὁποῖο ἔθεσε ὡς στόχο νὰ ἀναδομήσει τὴ ζωὴ τῶν πολιτῶν του καὶ τὴ λειτουργία τῶν θεσμῶν του σύμφωνα μὲ τὰ κριτήρια ἐνὸς νέου συστήματος, τοῦ ἐθνικισμοῦ-μοντερνισμοῦ. Στὴ Λωζάννη ὑπογράφηκε καὶ ἡ πρώτη συμφωνία γιὰ τὴν ὑποχρεωτικὴ ἀνταλλαγὴ πληθυσμῶν ἀνάμεσα στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Τουρκία.

Τὸ τέλος τοῦ πολέμου, τὸ 1922, καὶ ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν, ἀν καὶ βιώθηκαν ἔντονα τόσο ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες ὥσο καὶ ἀπὸ τοὺς Τούρκους, εἶχαν διαφορετικὴ ἐπίδραση στὴν ἐλληνικὴ καὶ τὴν τουρκικὴ ἀφήγηση. Στὴν Ἑλλάδα, τὸ 1922 καὶ ἡ προσφυγιὰ ἔγιναν κοινὸ σημεῖο ἀναφορᾶς τῆς συλλογικῆς μνήμης, ἐνῶ στὴν Τουρκία ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν καὶ ἡ προσφυγιὰ, μέχρι τὴ δεκαετία τοῦ 1980, ἀποσιωπήθηκαν. Μετὰ τὸ 1980 ὄχι μόνο «ἀποκαλύφθηκαν», ἀλλὰ καὶ ἔγιναν μέσο ἔκφρασης ἀντιπαλότητας πρὸς τὴν ἐπίσημη ἐθνικὴ ἀφήγηση.

Στὴ συνέχεια θὰ παρακολουθήσουμε τὴν ἀπεικόνιση αὐτοῦ τοῦ κοινοῦ ἱστορικοῦ γεγονότος στὴν ἐλληνικὴ καὶ τὴν τουρκικὴ ἀφήγηση μὲ ἐπίκεντρο τὴ λογοτεχνία. Θὰ διερευνήσουμε τοὺς πιθανοὺς λόγους τῆς διαφορετικῆς προσέγγισης τῶν δύο ἀφηγήσεων καὶ θὰ ἐπισημάνουμε τὶς ἀλλαγές ποὺ παρατηροῦνται τὰ τελευταῖα χρόνια στὴν τουρκικὴ ἀφήγηση.

5. Ἡ συνθήκη τῆς Λωζάννης ὑπογράφηκε στὸ τέλος τῆς «Συνδιάσκεψης γιὰ τὰ προβλήματα τῆς Ἑγγὺς Ἀνατολῆς» (24 Ἰουλίου 1923). Ἡ συνδιάσκεψη ἄρχισε στὶς 21.11.1922, διέκοψε τὶς ἐργασίες της στὶς 4.2.1923 καὶ τὶς ἐπανάλαβε στὶς 23.4.1923.

Τὸ 1922 καὶ ἡ προσφυγία στὴν ἑλληνικὴ ἀφήγηση

Γιὰ τὴν Ἑλλάδα, τὸ 1922 εἶναι ἡ Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ καὶ ἡ πρώτη σκηνὴ ποὺ συνδέεται μὲ αὐτὴν εἶναι ἡ πυρκαγιά τῆς Σμύρνης καὶ τὰ γυναικοπαῖδα στὶς βάρκες ποὺ ἀρμενίζουν στὴ δίνη τῶν συγκυριῶν. Ἡ ἀποβίβαση τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ στὴ Σμύρνη τὸ 1919 εἶχε τερματιστεῖ μὲ τὸν ξεριζωμὸ σχεδὸν ἐνάμισι ἑκατομμυρίου ὀρθόδοξων χριστιανῶν ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ μετακίνηση τοῦ χριστιανικοῦ ὀρθόδοξου πληθυσμοῦ ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία στὴν Ἑλλάδα εἶχε πραγματοποιηθεῖ σὲ δύο φάσεις καὶ κάτω ἀπὸ διαφορετικὲς συνθῆκες. Τὸ πρῶτο κύμα εἶχε ἀκολουθήσει τὴν ὀπισθοχώρηση τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ. Πρόκειται γιὰ τοὺς χριστιανικοὺς πληθυσμοὺς ποὺ ζοῦσαν στὰ δυτικὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ εἶχαν βιώσει τὴ σφοδρότητα τοῦ πολέμου. Ἡ ζωὴ τους βρισκόταν σὲ κίνδυνο μετὰ τὸ 1922, ἀλλὰ εἶχαν τὴ δυνατότητα τῆς φυγῆς. Ἀντίθετα, οἱ χριστιανοὶ ποὺ κατοικοῦσαν στὴ μικρασιατικὴ ἐνδοχώρα (περίπου πεντακόσιες χιλιάδες) καὶ ἀποτελοῦν τὴ δεύτερη κατηγορία ὑποχρεώθηκαν νὰ μετακινηθοῦν μετὰ τὴν ὑπογραφὴ τῆς Συνθήκης τῆς Λωζάννης κάτω ἀπὸ κάπως πῶ ὀργανωμένους συνθῆκες.

Ἡ δυσκολία τῆς ἀπορρόφησης ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα ἑνὸς καὶ πλέον ἑκατομμυρίου προσφύγων ἔγινε ἀμέσως ὀρατή. Πῆρε τὴ μορφή τῶν προσφυγικῶν συνοικισμῶν, τῶν σοβαρῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν προβλημάτων. Τὸ 1922 ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικὰ κεφάλαια τῆς σύγχρονης ἑλληνικῆς ἱστορίας. Ἡ ἐξιστόρησή του δὲν περιορίστηκε μόνον σὲ ἱστορικὲς μελέτες, ἀλλὰ βρῆκε κεντρικὴ θέση καὶ στὴ λογοτεχνία.

Ἡ πρώτη προσφυγικὴ γενιὰ στὴν Ἑλλάδα ἐκφράστηκε μὲ ποικίλους τρόπους σὲ σχέση μὲ τὰ συγκλονιστικὰ γεγονότα ποὺ εἶχε βιώσει στὸ πρόσφατο παρελθόν. Οἱ πρόσφυγες, σχεδὸν ἀμέσως μετὰ τὴν ἀφίξή τους στὴν Ἑλλάδα, ἀρχίζουν νὰ γράφουν γιὰ τὰ βιώματά τους, δηλαδὴ γιὰ τὸν ξεριζωμὸ, τὴν προσφυγιά, τὸν πόλεμο ἢ τὰ ἐργατικὰ τάγματα ὅπου εἶχαν υπηρετήσει. Ἐνας ἀπὸ αὐτοὺς, ὁ Ἡλίας Βενέζης, κάνοντας λόγο γιὰ τὴν ἀφορμὴ ποὺ τὸν ὤθησε νὰ ἀρχίσει νὰ γράφει, ἀναφέρει τὸ ἔξης περιστατικό:

Πρὶν ἀπὸ 45 χρόνια, δηλαδὴ τὸ 1924. Ἦταν ἡ μέρα ποὺ γύριζα στὴ Μυτιλήνη ἀπὸ τὰ κάτεργα τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ ἀποβάδρα ἦταν γεμάτη κόσμο. Ὅλοι ἤθελαν νὰ μοῦ σφίξουν τὸ χέρι, νὰ μοῦ μιλήσουν, νὰ μὲ ρωτήσουν, γιὰ τοὺς δικούς τους ποὺ εἶχαν μείνει ἀπέναντι στὴν αἰολικὴ γῆ. Κάποια στιγμή μὲ πλησίασε ἓνας ἄνθρωπος (ὁ Μυριβήλης) καὶ μοῦ εἶπε —«Τί σκοπεῖς νὰ κάνεις τώρα;» — «Νὰ ξεχάσω! εἶπα ἀπλά.» — «Πρέπει νὰ τὰ γράψεις ὅλα.» —«Ὅλα!; Ρώτησα

μὲ ἀγωνία.» – «Ὁλα!» Δίσταζα, δὲν ἤθελα νὰ γράψω, δὲν μπορούσα νὰ γράψω. «Ἄκου» μοῦ λέει ὁ φίλος μου. «Εἶμαι καὶ ἐγὼ λίγο συγγραφέας. Δημοσιεύω ἕνα δικό μου μυθιστόρημα στὴν *Καμπάνα*. Εἶναι μία καλὴ ἐφημερίδα. Ὅταν τελειώσω τὸ δικό μου, κοίτα νὰ ἔχεις ἔτοιμο τὸ δικό σου»... Ἡ Ζωὴ ἐν Τάφῳ τελείωσε σὲ μερικὲς ἐβδομάδες.⁶

Ἐπίσης ὁ Γιώργος Θεοτοκάς, στὸ δοκίμιό του μὲ τίτλο *Ἐλεύθερο πνεῦμα* (1929),⁷ διατυπώνει μιὰ πρώτη ἄποψη σχετικὰ μὲ τὶς ἐπιδράσεις τῆς Μικρασιατικῆς Καταστροφῆς στὴν πνευματικὴ ζωή:

Βαρύτατη ὑπῆρξε καὶ εἶναι ἀκόμα στὸν τόπο μας ἡ ἠθικὴ ἐπίδραση τῆς ἥττας. ... Οἱ πρεσβύτεροί μας βούλιαξαν στὸ λιμάνι τῆς Σμύρνης ὅχι μόνο τὶς δυνάμεις τους, ἀλλὰ καὶ τὰ ἰδανικά τους, καὶ τὴν αὐτοπεποίθησή τους. Στὰ 1922 ἔπαυσαν νὰ ἔχουν ἐμπιστοσύνη στὴν Ἑλλάδα. Ἀπὸ τότε ὡς σήμερα ὁ τόπος μας ἔζησε χωρὶς γενναῖα καὶ εὐγενικὰ συναισθήματα, χωρὶς τὴν ἀνάγκη νὰ ξεπεράσει τὸν ἑαυτό του, χωρὶς καμία ἔξαρση. Ἡ καταστροφὴ ἔπνιξε κάθε πνοὴ ἰδεαλισμοῦ. ... Τὸ βέβαιο εἶναι πὼς τὴν ἐπομένη τοῦ πολέμου, ὅταν ὁλόκληρὴ ἡ Εὐρώπη ἀναθεωροῦσε τὶς πνευματικὲς ἀξίες τῆς, ἐμεῖς δὲν ἀναθεωρήσαμε τίποτα γιατί μᾶς ἔλειψαν οἱ δυνάμεις. Τὰ ἀφήκαμε ὅλα ὅπως ἦταν καὶ μῆκαμε στὸν εἰκοστὸ αἰῶνα μὲ κλειστὰ μάτια. ... Ἡ καταστροφὴ ἔπνιξε κάθε πνοὴ ἰδεαλισμοῦ.⁸

Θεωρεῖ, εἰδικότερα, πὼς ἡ πεζογραφία τῆς ἐποχῆς του εἶχε ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὸ γενικὸ κλίμα:

Τέτοια εἶναι ἡ κατάσταση τῆς Ἑλληνικῆς πεζογραφίας, ὕστερα ἀπὸ ἕναν αἰῶνα ἀνεξάρτητης ζωῆς. Ἄν ἔπρεπε νὰ χαρακτηρίσω αὐτὴ τὴν κατάσταση μὲ μία λέξη θὰ ἔγραφα τὴν λέξη ἀναμία.⁹

Ἀκόμη, εὐαγγελίζεται τὸν ἐρχομὸ μιᾶς καινούριας γενιᾶς καὶ πιστεύει ὅτι οἱ δυσκολίες ποὺ εἶχε ζήσει καὶ θὰ ζοῦσε αὐτὴ ἡ νέα γενιά θὰ τὴν ἔκαναν ἰκανότερη καὶ δυνατότερη. Μόνο αὐτὴ ἡ γενιά, ἔχοντας γνωρίσει τὴν πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς, θὰ μπορούσε νὰ προσφέρει τὰ ἔργα ποὺ χρειάζοταν ἡ κοινωνία:

Κρούει ἡ ὥρα μιᾶς νέας ἑλληνικῆς γενεᾶς, πῶς ὥριμος ἀπὸ τὶς προηγούμενες καὶ μπορούσαμε νὰ ἐλπίζουμε πῶς δυνατῆς, γιατί εἶναι μία γενεὰ σκληραγωγημένη.

6. Ἡλίας Βενέζης, «Ὁ Μυριβήλης τῆς Μυτιλήνης», *Νέα Ἑστία* 1033 (15.7.1970), σ. 949-950.

7. Τὸ ἔργο αὐτὸ ὁ Θεοτοκάς τὸ εἶχε ὑπογράψει μὲ τὸ συμβολικὸ ψευδώνυμο Ὁρέστης Διγενής. Ἐδῶ χρησιμοποιοῦμε τὴν ἐκδοσὴ Γιώργος Θεοτοκάς, *Ἐλεύθερο πνεῦμα*, Ἀθῆνα, Ἑρμῆς, 1988.

8. Στὸ ἴδιο, σ. 63.

9. Στὸ ἴδιο, σ. 53.

πού ανατράφηκε μέσ' στην ατμόσφαιρα του πολέμου, της καταστροφής και της αναρχίας, που γνώρισε πολύ νωρίς τις πιό βαδίες συγκινήσεις, που άρχισε πολύ νωρίς να σκέπτεται τα πιό φλογερά προβλήματα, που κατάλαβε πολύ νωρίς, από τα μικρά της χρόνια, πώς ή ζωή δεν είναι μία εύκολη ιστορία. Η μεγάλη αξία αυτής της γενιάς είναι ότι φέρνει ξανά στην νικημένη Ελλάδα μερικές πιθανότητες αυτοπεποίθησης και εξύψωσης, μερικές ελπίδες κατάχτησης της ζωής. Την αγαπούμε την γενιά μας, παρ' όλα τα ελαττώματά της, γιατί μοιάζει να είναι μία γενεά ζωντανών και τολμηρών ανθρώπων. Άμα τὸ θελήσει δὰ καθαρῶς αὐτὸ τὸ ἔλος ποὺ μᾶς περιβάλλει καὶ δὰ δώσει στὸν τόπο τὶς ψυχικὲς δυνάμεις ποὺ τοῦ λείπουν.¹⁰

Ἡ παραπάνω τοποθέτηση τοῦ Γιώργου Θεοτοκά δὰ θεωρηθεῖ ἀργότερα ἀπὸ τὸν Μάριο Βίττι ὡς «τὸ πρῶτο τεκμήριο τῆς αὐτογνωσίας» τῆς Γενιάς τοῦ '30.¹¹

Ἡ κατάθεση τοῦ Θεοτοκά γιὰ τὶς ἐπιδράσεις τοῦ 1922 στὴν πνευματικὴ ζωὴ σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὴν πορεία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Ὁ Λίνος Πολίτης, σχετικὰ μὲ αὐτὴ τὴ νέα γενιά, σημειώνει τὰ ἑξῆς:

Ἕνα γεγονός ἄσκησε μεγάλη ἐπίδραση στοὺς λογοτέχνες τῆς γενιάς αὐτῆς, γεγονός ποὺ ρίχνει ἑσθὴ τὴ σκιά του σὲ ὅλη τὴ μετέπειτα λογοτεχνικὴ παραγωγὴ καὶ σὲ ὅλη τὴν πνευματικὴ καὶ τὴν κοινωνικὴ ὀργάνωση: ἡ Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ καὶ ἡ Ἀνταλλαγὴ Πληθυσμῶν ποὺ ἀκολούθησε. Ἰδέες καὶ ὄνειρα ποὺ ἔτρεφαν οἱ προηγούμενες γενιὲς γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ ἑλληνισμοῦ στὰ πρωτοτερινὰ ὄρια τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, κατέρρευσαν μονομιᾶς τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1922, καὶ μία καινούρια πραγματικότητα καὶ σοβαρότητα ἀντικατέστησαν τὸν προγενέστερο κάπως χιμαϊρικὸ ρομαντισμό. Ἡ γενιά τοῦ '30 ἐκφράζει στὴ λογοτεχνία τὴν καινούρια αὐτὴ ὥριμανση.¹²

Στὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία, μετὰ τὴ Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ καὶ τὸν ξεριζωμό, ἐμφανίστηκαν γιὰ πρώτη φορὰ μυθιστορήματα, διηγήματα καὶ ἀναμνήσεις ποὺ εἶχαν πρόθεση νὰ κάνουν γνωστὴ στὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ τὴ μαρτυρία τῶν αὐτοπτῶν. Τὰ ἔργα αὐτὰ ἐξιστοροῦσαν τὰ γεγονότα τοῦ πρόσφατου παρελθόντος, δηλαδὴ τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων πρὶν καὶ μετὰ τὸν πόλεμο, τὸν ξεριζωμό, τὴν προσφυγιά, τὸν ἴδιο τὸν πόλεμο, τὰ ἐργατικὰ τάγματα καὶ τὶς δυσκολίες τῆς προσφυγικῆς ζωῆς. Ἐπίσης γιὰ πρώτη φορὰ

10. Στὸ ἴδιο, σ. 74.

11. Mario Vitti, *Ἡ γενιά τοῦ '30. Ἰδεολογία καὶ μορφὴ*, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1995, σ. 27.

12. Λίνος Πολίτης, *Ἡ Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1993, σ. 12.

εκδόθηκαν και *bildungsroman*.¹³ Σὲ αὐτὸ τὸ εἶδος μυθιστορήματος ἡ ἐξιστόρηση ταυτίζει τὸν τερματισμὸ τῶν εὐτυχισμένων παιδικῶν χρόνων μὲ τὸν ἐρχομὸ μιᾶς καταστροφῆς· μὲ τὴν ἀπώλεια τῆς πατρίδας στὴν περίπτωσι τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ὁ Λεωνῆς (1940) τοῦ Πῶργου Θεοτοκά, τὸ μυθιστόρημα *Στοῦ Χατζηφράγκου* (1963) τοῦ Κοσμᾶ Πολίτη καὶ ἡ *Αἰολικὴ Γῆ* (1943) τοῦ Ἡλίας Βενέζη ἦταν τὰ πρῶτα δείγματα τοῦ εἴδους αὐτοῦ στὴν ἐλληνικὴ λογοτεχνία.

Στὸν κατάλογο ποὺ ἀκολουθεῖ περιλαμβάνονται τὰ πιὸ σημαντικὰ ἔργα τῆς πρώτης προσφυγικῆς γενιᾶς ποὺ πραγματεύονται τὰ παραπάνω θέματα. Κάτω ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα σημειώνονται οἱ τίτλοι τῶν ἔργων του καὶ μέσα σὲ παρένθεσι ὁ χρόνος τῆς πρώτης τους ἔκδοσης.

Ἡλίας Βενέζης

Τὸ Νούμερο 31328 (1931)

Γαλήνη (1939)

Αἰγαῖο (1941)

Αἰολικὴ Γῆ (1943)

Ἀκὴφ (1944)

Ἄνεμοι (1944)

Ὑκεανὸς (1956)

Μικρασία, Χαῖρε (1974)

Στρατὴς Δούκας

Ἱστορία ἐνὸς αἰχμαλώτου (1929)

Πῶργος Θεοτοκάς

Ἀργὼ (1936)

Εὐριπίδης Πεντοζάλης καὶ ἄλλες ἱστορίες (1937)

Λεωνῆς (1940)

Φώτης Κόντογλου

Τὸ Αἰθαλὶ ἢ πατρίδα μου (1962)

Στρατὴς Μυριβήλης

Ἡ δασκάλα μὲ τὰ χρυσὰ μάτια (1933)

Ἡ Παναγιὰ ἢ Γοργόνα (1949)

13. M. H. Abrams, *A Glossary of Literary Terms*, Cornell University, Harcourt Brace College Publishers, 1985, σ. 193.

Κοσμάς Πολίτης

Στου Χατζηφράγκου (1963)

Παντελής Πρεβελάκης

Τò χρονικό μιὰς πολιτείας (1938)

Διδώ Σωτηρίου

Ματωμένα χώματα (1962)

Αὐτὴ ἡ ἀναπαραγωγὴ τοῦ πρόσφατου ἢ σχεδὸν πρόσφατου παρελθόντος μὲ τὴν ἔκδοση τῶν παραπάνω βιβλίων συνέβαλε, ὡς ἓνα βαθμὸ, στὸ νὰ συμμεριστεῖ τὰ τραγικὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς ὁλόκληρη ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία. Δηλαδή, οἱ ἐρμηνεῖες καὶ οἱ ἀναμνήσεις ἐνὸς σημαντικοῦ ποσοστοῦ τοῦ πληθυσμοῦ (περίπου τὸ ἓνα τέταρτο) ἔγιναν κτῆμα καὶ τῆς ὑπόλοιπης κοινωνίας.

Οἱ πρόσφυγες ἱδρυσαν, ἐπίσης, συλλόγους, ποὺ τοὺς βοηθοῦσαν στὴν καθημερινή τους ζωὴ στὴν Ἑλλάδα. Ἡ ἀνάμνηση τῆς πατρίδας καὶ ἐνὸς πιδρωτεινοῦ καὶ εὐτυχημένου παρελθόντος ἦταν ἓνας τρόπος νὰ ἀντεπεξέλθει ἡ προσφυγικὴ κοινωνία στὶς δυσκολίες τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Παράλληλα, ὁ πολιτισμὸς τῶν προσφύγων, τὸν ὁποῖο διέσωζαν οἱ σύλλογοι, ἦταν ἓνα στοιχεῖο ποὺ μποροῦσε μὲ ὑπερηφάνεια νὰ προβάλλεται καὶ πρὸς τὰ ἔξω.

Στὴν καταγραφὴ καὶ τὴν ἀναπαραγωγὴ τοῦ παρελθόντος ἡ συμβολὴ τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν ὑπῆρξε καθοριστικὴ. Τὸ Κέντρο ἱδρύθηκε τὸ 1930 ἀπὸ τὴ Μέλπω Λογοθέτη-Merlier καὶ τὸν Octave Merlier. Τὸ 1950 ἄρχισε συστηματικὰ νὰ ἐρευνᾷ καὶ νὰ συλλέγει τὶς μαρτυρίες τῶν προσφύγων, οἱ ὁποῖες ταξινομήθηκαν ἀνάλογα μὲ τοὺς τόπους καταγωγῆς τους. Ἀπὸ τὶς μακροχρόνιες αὐτὲς ἐρευνες δημιουργήθηκαν ἓνα σημαντικὸ ἀρχεῖο καὶ μιὰ μεγάλη βιβλιοθήκη.

Σήμερα τὸ 1922 ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι σημαντικὸ σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἀφήγηση καὶ γενικὰ τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία. Ἡ δευτέρη γενιὰ τῶν προσφύγων λογοτεχνῶν ἐξακολουθεῖ νὰ γράφει γιὰ τὴν Καταστροφὴ καὶ τὴν προσφυγιά (Χ. Σαμουηλίδης, Θ. Ἀθανασιάδης, Α. Νενεδάκης, Γ. Ἀνδρεάδης κ.ἄ.).

Τὰ θέματα αὐτὰ βρῆκαν τὴ θέση τους καὶ στὸν ἑλληνικὸ κινηματογράφο. Τουλάχιστον δύο ταινίες ἀναφέρονται στὸ 1922. Ἡ πρώτη ταινία εἶναι τὸ 1922 τοῦ Νίκου Κούνδουρου, ἡ ὁποία γυρίστηκε τὸ 1978. Ἄν καὶ δὲν

αναφέρεται στον τίτλο, έχει βασιστεί στο μυθιστόρημα του Ήλια Βενέζη *Τὸ Νούμερο 31328*.

Ἡ δεύτερη ταινία εἶναι τὸ *Ταξίδι* τῆς Μαρίας Μαυρίκου. Ἡ Μαυρίκου ἐξιστορεῖ τὴν ἐπίσκεψη δύο ἀδελφῶν στὰ πατρικά τους μέρη, στὴ Μικρὰ Ἀσία. Πρόκειται γιὰ ἕνα ταξίδι στὸ χρόνο καὶ τὸ χῶρο. Τὸ 2001 ἡ ταινία τιμήθηκε μὲ τὸ βραβεῖο Ἀμπντὶ Ἰπεκσί.

Τὸ 1922 καὶ ἡ προσφυγιά στὴν τουρκικὴ ἀφήγηση

Ἡ συναισθηματικὴ καὶ ἱστορικὴ φόρτιση τοῦ 1922 στὴν τουρκικὴ ἱστορία βρίσκεται στὸν ἀντίποδα σχεδὸν τῆς ἐλληνικῆς, ὅπως ἄλλωστε καὶ τὰ συμφραζόμενά της. Τὸ 1922 εἶναι γιὰ τὴν Τουρκία σύμβολο νέας ἀρχῆς. Ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὴν ἴδρυση τοῦ τουρκικοῦ ἐθνικοῦ κράτους καὶ τὴ διεθνὴ ἀναγνώριση τῆς ἀνεξαρτησίας του.

Ἡ ἄφιξη τῶν προσφύγων στὴν Τουρκία δὲν πραγματοποιήθηκε τὴν ἐπαύριον τῆς λήξης τοῦ πολέμου, ἀλλὰ τὸ 1924.¹⁴ Ὁ ἀριθμὸς τῶν προσφύγων ὑπολογίζεται σὲ περίπου τετρακόσιες πενήντα χιλιάδες. Βέβαια, ὁ χῶρος τῆς Μικρᾶς Ἀσίας δὲν ἐρχόταν γιὰ πρώτη φορὰ ἀντιμέτωπος μὲ τοὺς πρόσφυγες καὶ τὰ προβλήματά τους. Ἀντίθετα, λόγω τῆς ἀνάπτυξης τῶν ἐθνικισμῶν στὰ Βαλκάνια, ἦταν συνηθισμένο φαινόμενο ἡ περιοχὴ νὰ δέχεται μουσουλμανικοὺς πληθυσμοὺς ὡς πρόσφυγες.

Ἡ ἀπορρόφηση τῶν τετρακοσίων πενήντα χιλιάδων ἀνταλλαξίμων ἀπὸ ἕναν πληθυσμὸ δέκα ἑκατομμυρίων δὲν εἶχε ἐκείνη τὴν περίοδο τίς ἴδιες «ὀρατὲς» καὶ συγκλονιστικὲς ὅσο καὶ ἀνατρεπτικὲς πολλῶν ἰσορροπιῶν συνέπειες, ὅπως εἶχε συμβεῖ στὴν Ἑλλάδα. Παρ' ὅλα αὐτά, οὔτε στὴν Τουρκία ἡ ἐγκατάσταση τῶν προσφύγων ὑπῆρξε εὐκολη. Ὁ Κεμάλ Ἀρί (Kemal Arı) παραθέτει τὴν ἐξῆς ἀναφορὰ τοῦ τότε ὑπουργοῦ Οἰκοδόμησης καὶ Ἐγκατάστασης Μαχμούτ Τζελάλ Βέι (Μπαγιαρ) (Mahmut Celal Bey [Bayar]) σχετικὰ μὲ τίς δυσκολίες τῆς ἐγκατάστασης τῶν προσφύγων:

Δὲν μπορούμε νὰ τοὺς ἐγκαταστήσουμε οὔτε στὸ νηαὶ οὔτε στὴν καμένη γῆ. Μὰ ὁλόκληρη ἡ χώρα εἶναι καμένη καὶ ἐρείπια ἀπὸ τὴ μιὰ ἄκρη ὥς τὴν ἄλλη. Ποὺ δὲ τοὺς ἐγκαταστήσουμε;¹⁵

14. Murat Çanlı, «Yunanistan'daki Türklerin Anadolu'ya Nakledilmesi», *Tarih ve Toplum* 130 (1994), σ. 51-59.

15. Kemal Arı, *Büyük Mübadele, Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.

Ἡ ἀνταλλαγή τῶν πληθυσμῶν καὶ ἡ προσφυγιά εἶναι τὸ ἐγγὺς παρελθόν, τὸ χτές, τῆς σύγχρονης τουρκικῆς ἱστορίας. Ὡστόσο, τὸ παρελθὸν αὐτὸ δὲν εἶχε, γιὰ μεγάλο διάστημα, καμία θέση στὴν ἐπίσημη ἀφήγηση τῆς χώρας. Μέχρι τὴ δεκαετία τοῦ 1980 ἡ ἀνταλλαγή τῶν πληθυσμῶν καὶ ἡ προσφυγιά δὲν ἐμφανίζονται ὡς κύριο θέμα σὲ κανένα βιβλίο – ἀναφέρονται μόνο ἔμμεσα καὶ σὲ ἐλάχιστες περιπτώσεις. Ὁ Ἀκὰ Γκιουντούζ, στὸ μυθιστόρημά του *Ἀστέρι τοῦ Ντικμέν* (Aka Gündüz, *Dikmen Yıldızı*, 1928), χαίρεται γιὰ τὸν ἀφανισμὸ τῶν Ρωμιῶν, ἐνῶ ὁ Ρεσάτ Νουρί Γκιουντεκὶν κινεῖται σὲ ἐντελῶς ἀντίθετη κατεύθυνση. Τὸ μυθιστόρημά του *Ἡ νύχτα τῆς φωτιάς* (Reşat Nuri Güntekin, *Ateş Gecesi*, 1942) εἶναι γεμάτο ἀναφορὲς σὲ αὐτοὺς ποὺ ἔφυγαν καὶ σὲ ἐκείνους ποὺ ἤρθαν. Ὁ κεντρικὸς χαρακτήρας τῆς διήγησης, ἕνας νεαρὸς ὁ ὁποῖος νοσταλγεῖ τοὺς Ρωμιούς ποὺ δὲν βρίσκονται πιά ἐκεῖ, ἀγαπάει μιὰ προσφυγόπουλα, τῆς ὁποίας ἡ οἰκογένεια καταγόταν ἀπὸ τὴ Ρόδο. Ὁ ἀφηγητὴς ἀπεικονίζει τοὺς ἀνταλλάξιμους μὲ πολὺ συμπαιθητικὰ χρώματα διότι στὸν τρόπο ζωῆς μοιάζουν μὲ τοὺς Ρωμιούς ποὺ εἶχαν φύγει. Ὁ ἀναγνώστης συμμερίζεται τὴ θλίψη καὶ τὴ νοσταλγία του.

Ἕνας ἄλλος συγγραφέας, ὁ Σαμπαχαττὶν Ἀλή, στὸ διήγημά του *Τσιρκιντζέ* (Sabahattin Ali, *Çirkince*, 1947), διαμαρτύρεται γιὰ τὴν ἀπάθεια τοῦ κράτους ἀπέναντι στοὺς ἀνταλλάξιμους ποὺ εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στὴν Ἀνατολή. Ὁ Γιακούπ Καντρί, στὸ μυθιστόρημά του *Πανόραμα* (Yakup Kadri, *Panorama*, 1953), δὲν κάνει μὲν λόγο γιὰ τοὺς Ρωμιούς ποὺ ὑποχρεώθηκαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὴ Μικρὰ Ἀσία, ἀλλὰ ἀναφέρεται ἔμμεσα σὲ αὐτοὺς μιλώντας γιὰ ἀνταλλάξιμους ποὺ ἤρθαν ἀπὸ τὰ Βαλκάνια καὶ ἐγκαταστάθηκαν στὴν περιοχὴ.¹⁶

Ὅπως βλέπουμε, λοιπόν, σὲ πέντε συνολικὰ μυθιστορήματα μόνο δύο ἀναφέρονται εὐθέως στὴν ἀπουσία τῶν Ρωμιῶν. Εἶναι δὲ χαρακτηριστικὸ ὅτι σὲ αὐτὰ οἱ ἐρμηνεῖες καὶ τὰ συναισθήματα τῶν συγγραφέων εἶναι ἀντίθετα: τὸ ἕνα ἐκφράζει τὴ χαρὰ τοῦ ἐθνικιστῆ γιὰ τὴν ἐθνοκάθαρση, δηλαδὴ γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ διαφορετικοῦ, τοῦ Ρωμιοῦ (Ἀκὰ Γκιουντούζ, *Ἀστέρι τοῦ Ντικμέν*), καὶ τὸ ἄλλο τὴ θλίψη γιὰ τὴν ἀπώλεια ἐνὸς ὁμορφου καὶ διαφορετικοῦ παρελθόντος ὅπου οἱ Ρωμιοὶ ἦταν συντοπίτες (Ρεσάτ Νουρί Γκιουντεκὶν, *Ἡ νύχτα τῆς φωτιάς*). Τὰ ὑπόλοιπα τρία

16. Hercules Millas, «The exchange of populations in Turkish literature. The undertone of texts», στὸ Renée Hirschon (ἐπιμ.), *Crossing the Aegean*, Νέα Ὑόρκη καὶ Λονδίνο, Berghahn Books, 2003, σ. 221-230.

μυθιστορήματα αναφέρονται ξμμεσα στὸν ἐρχομὸ τῶν μουσουλμάνων προσφύγων χωρὶς νὰ κάνουν νύξη στοὺς ρωμιούς ἀνταλλάξιμους. Εἶναι γεγονὸς ὅτι ἡ πρώτη προσφυγικὴ γενιὰ στὴν Τουρκία δὲν γράφει γιὰ τὰ διώματά της. Μοναδικὴ ἐξαίρεση ὁ Νετζατὶ Τζουμαλί, ὁ ὁποῖος στὰ μυθιστορήματά του *Βροχές καὶ χώματα* καὶ *Μακεδονία* (Necati Cumali, *Yağmurlar ve Topraklar*, 1973, *Makedonya*, 1976) διηγεῖται τὸν ξεριζωμὸ ποὺ βίωσε ὁ ἴδιος ὡς μικρὸ παιδί φεύγοντας ἀπὸ τὴ Μακεδονία πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν.

Ἡ πρώτη προσφυγικὴ γενιὰ στὴν Τουρκία δὲν ἔχει ἐκδώσει βιβλία καὶ ἀναμνήσεις οὔτε γιὰ τὸν ξεριζωμὸ της ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα οὔτε γιὰ τὶς δυσκολίες ἐνὸς νέου ξεκινήματος σὲ ἕναν ξένο χῶρο, γεγονὸς ποὺ δημιουργεῖ ἀπορίες. Δὲν εἶναι δυνατόν, σκέφτεται κανεὶς, ἡ ἐμπειρία τοῦ ξεριζωμοῦ καὶ οἱ δυσκολίες στὸν τόπο ἐγκατάστασης νὰ μὴν ἦταν τραυματικὲς γιὰ τοὺς πρόσφυγες ποὺ ἤρθαν στὴν Τουρκία.

Ὑπάρχουν διάφορες ὑποθέσεις ποὺ μπορεῖ νὰ βοηθήσουν στὴν ἐρμηνεία αὐτῆς τῆς σιωπῆς:

α) Ἡ διαφορετικὴ σημασία τοῦ 1922 στὶς δύο χῶρες: γιὰ τοὺς Τούρκους τὸ ἔτος αὐτὸ συμβολίζει τὴν ἀρχὴ μιᾶς νέας περιόδου ποὺ εἶναι συνυφασμένη μὲ τὶς ἔννοιες τῆς ἀνεξαρτησίας καὶ τῆς ἐλευθερίας.

β) Ἡ ἀνακατασκευὴ τῆς ἐπίσημης τουρκικῆς δέσης: ἡ τουρκικὴ ἐπίσημη ἱστορία ἀνακατασκευάστηκε μὲ στόχο νὰ ἀποδειχτεῖ πῶς οἱ Τούρκοι ζοῦσαν ἀνέκαθεν στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ προσέφεραν στὸν πολιτισμό. Ἄρα δικαιοῦνται νὰ ἔχουν ἐκεῖ τὸ ἐθνικὸ τους κράτος. Σὲ μιὰ τέτοια περίοδο, λοιπόν, δημιουργίας τῆς γεωγραφικῆς ἔννοιας τῆς πατρίδας καὶ τοῦ ἔθνους δὲν ἦταν δυνατόν νὰ εὐδοκίμησουν οἱ πολλὲς ἀναφορὲς σὲ ἄλλες πατρίδες ἐκτὸς Τουρκίας.

γ) Τὸ βάρος τῆς ἐπίσημης προσέγγισης: στὴν τουρκικὴ περίπτωξη ὁ ἥρωας τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγώνα, ὁ ἱδρυτὴς τοῦ κράτους καὶ ὁ δημιουργὸς τῆς μεγάλης ἱστορικῆς στιγμῆς ἦταν τὸ ἴδιο πρόσωπο, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ ἐπίσημη θέση νὰ μὴ συζητεῖται κἀν, γιὰ πολλὰ χρόνια. Ὁ τότε κάτοικος τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ἦταν ἥδη ὁ «ἄλλος» τῆς ἐπίσημης δέσης. Αὐτὸς ὁ «ἄλλος» ἔπρεπε καὶ νὰ ἐκσυγχρονιστεῖ καὶ νὰ γίνεῖ μέλος τοῦ τουρκικοῦ ἔθνους μέσα σὲ μικρὸ χρονικὸ διάστημα. Ἐνας ἀπὸ τοὺς σύγχρονους διανοούμενους τῆς Τουρκίας, ὁ Τανίλ Μπορά (Tanıl Bora), ὑποστηρίζει πῶς ἐκείνη τὴν περίοδο ὁ «ἄλλος» τῆς τουρκικῆς

κοινωνίας δὲν ἦταν οἱ Ἕλληνες/Ρωμιοὶ ἀλλὰ οἱ τότε μουσουλμάνοι/Ὀθωμανοί.

Τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ νεοϊδρυθέντος κράτους, δηλαδή τοῦ σύγχρονου τουρκικοῦ κράτους, στὴν κατασκευὴ τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας δὲν παρατηρεῖται καμία ἐχθρότητα κατὰ τῶν Ἑλλήνων. Οἱ Ἕλληνες, ὅταν ἀναφέρονται στὸν τουρκικὸ ἀπελευθερωτικὸ ἀγώνα, δὲν χαρακτηρίζονται μὲ ἀντιπάθεια ἢ ἐμπάθεια, ὅπως συνηθίζεται σήμερα, ἀλλὰ ἔχουν μιὰ δέση μέσα στὸ γενικὸ πλαίσιο τῆς κατηγορίας ἐχθροί. Ἄν λάβουμε ὑπόψη πὼς ὁ ἀπελευθερωτικὸς ἀγώνας (1919-1922) ἦταν ἀγώνας ζωῆς καὶ ὑπαρξης γιὰ τὴν τουρκικὴ πλευρά, ἴσως αὐτὸ νὰ ἀποτελεῖ ἀξιοπερίεργη ἀδιαφορία. Ἡ σημασία τῆς ἔλλειψης συγκεκριμένων ἀναφορῶν αὐξάνεται ἰδιαίτερα ὅταν λαμβάνουμε ὑπόψη τὴ σημασία τοῦ «ἄλλου» στὴ δημιουργία τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας. ... Ὁ βασικότερος λόγος αὐτῆς τῆς ἔλλειψης εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ «ἄλλος» τῆς σύγχρονης τουρκικῆς κοινωνίας ἦταν τὸ παρελθόν· τὸ χτές τῆς.¹⁷

Αὐτός, λοιπόν, δὲν μπορούσε νὰ εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ ἦταν δύσκολο νὰ γραφτοῦν τότε βιβλία γιὰ τὶς «χαμένες πατρίδες», γιὰ τὸν πόνο τοῦ ξεριζωμοῦ ἀπὸ τὸ πατρογονικὸ σπιτί, γιὰ τὸν ἐρχομὸ τῶν προσφύγων ἀπὸ τὰ Βαλκάνια στὴ Μικρὰ Ἀσία καί, τὸ πιὸ σημαντικό, γιὰ τὶς ἀπορίες τοὺς ἀπέναντι σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς μεγάλες ἀλλαγές.

δ) Τὸ διαφορετικὸ γλωσσικὸ ὄργανο: πιθανὸν οἱ πρόσφυγες νὰ ἔγραψαν κάτι στὰ ὀθωμανικά ἢ στὰ ἑλληνικά (ἰδιαίτερα στὴν περίπτωσι ἐκείνων ποὺ ἦρθαν ἀπὸ τὴν Κρήτη). Ἡ ἐπόμενη γενιὰ τῶν προσφύγων, ποὺ μεγάλωσε στὴν Τουρκία, εἶναι ἐξίσου πιθανὸ νὰ μὴν ἤξερε νὰ διαβάξει τὰ γράμματα τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφάβητου ἢ τοὺς ὀθωμανικοὺς χαρακτήρες. Νὰ θυμίσουμε ὅτι τὸ 1928, στὸ νεοσύστατο κράτος, στὸ πλαίσιο τῆς «ἐπανάστασης τῶν γραμματικῶν χαρακτήρων», εἶχε καταργηθεῖ καὶ εἶχε ἀπαγορευτεῖ ἡ χρῆσις τοῦ ὀθωμανικοῦ ἀλφάβητου καὶ εἶχε τεθεῖ σὲ ἰσχύ τὸ λατινικόν. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ δημιούργησε χάσμα μὲ τὸ ἐγγὺς παρελθὸν τῆς κοινωνίας, μὲ ἀποτέλεσμα τὰ χειρόγραφα, ὅσα τυχὸν ὑπῆρχαν, τῆς πρώτης γενιᾶς τῶν προσφύγων νὰ μὴν εἶναι εὐκόλο νὰ διαβαστοῦν ἀπὸ τοὺς ἐπόμενους. Βέβαια, ἀνεξαρτήτως ἀλφαβήτου, μπορεῖ στὰ χειρόγραφα αὐτὰ νὰ ἐκδηλωνόταν μιὰ διαφορετικὴ ταυτότητα, πρᾶγμα ποὺ ἔκανε δύσκολη τὴν ἐκδοσὴ τους.

17. Tanıl Bora, «Millî Kimliğin Kuruluş Döneminde Resmi Metinlerde ‘Yunan Düşmanlığı’ Neden Eksikti, Nereye Gitmişti?», *Defter* 32 (1998), σ. 35-43.

ε) Τò μορφωτικό επίπεδο τῶν προσφύγων: ἀκόμη καὶ μιὰ γρήγορη ματιὰ στὴ Γενιά τοῦ '30 στὴν Ἑλλάδα δείχνει πὼς οἱ Ἕλληνες πρόσφυγες, στὴν πλειονότητά τους, προέρχονταν ἀπὸ ἀστικές οἰκονόμιες καὶ ἀπὸ τὰ μεγάλα κέντρα τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ποὺ βρίσκονταν στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς.¹⁸ Οἱ μουσουλμάνοι πρόσφυγες δὲν ἦταν τόσο ἐξαστισμένοι. Συνεπὼς μπορεῖ νὰ μὴν εἶχαν νιώσει τὴν ἀνάγκη νὰ γράψουν.

στ) Οἱ σύλλογοι προσφύγων καὶ τὰ ἐρευνητικὰ κέντρα: εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι, στὴν τουρκικὴ περίπτωση, δὲν ὑπῆρχαν, μέχρι τὸ 2000, οὔτε σύλλογοι προσφύγων οὔτε ἐρευνητικὰ κέντρα, μὲ ἀποτέλεσμα τὰ περισσότερα στοιχεῖα—εἴτε προφορικές μαρτυρίες εἴτε ἔγγραφα— νὰ χάνονται. Μόλις στὶς 30 Δεκεμβρίου τοῦ 2000 ἱδρύεται τὸ Ἰδρυμα Ἀνταλλαγέντων τῆς Λωζάννης (Lozan Mübadilleri Vakfi). Μὲ τὴ λειτουργία τοῦ ιδρύματος ἡ κληρονομιά τῆς προσφυγικῆς γενιᾶς ἀρχίζει νὰ γίνεται ἀντικείμενο συστηματικῆς καταγραφῆς μὲ ἐπιστημονικὲς μεθόδους.¹⁹ Τὸ προγραμματικὸ κείμενο μὲ τοὺς στόχους τοῦ ιδρύματος δείχνει πὼς οἱ ἰδρυτές του ἐπιδιώκουν, μὲ ἀφετηρία τοὺς ἀνταλλαγέντες, νὰ καλλιεργήσουν μιὰ κουλτούρα εἰρήνης μὲ ὅλες τὶς χῶρες τοῦ κόσμου καὶ εἰδικότερα μὲ τὴν Ἑλλάδα, ποὺ εἶναι ὁ κατεξοχὴν «ἐθνικὸς ἄλλος» τῆς ἐπίσημης προσέγγισης. Τὸ Ἰδρυμα ἔχει ὀργανώσει συνέδρια στὰ ὁποῖα πῆραν μέρος Ἕλληνες καὶ Τούρκοι ἐρευνητές. Καὶ τὸ πῶς σημαντικὸ εἶναι ὅτι τὸ Ἰδρυμα, ὅπως ἀκριβῶς εἶχε κάνει παλαιότερα καὶ τὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν, δημιουργεῖ ἀρχεῖο καὶ βιβλιοθήκη. Ἐξακολουθεῖ βέβαια νὰ ὑπάρχει ἡ ἀρκετὰ μεγάλη χρονικὴ διάφορα μεταξὺ τῆς ἱδρύσεως τῶν δύο θεσμῶν καὶ οἱ συνέπειές της.

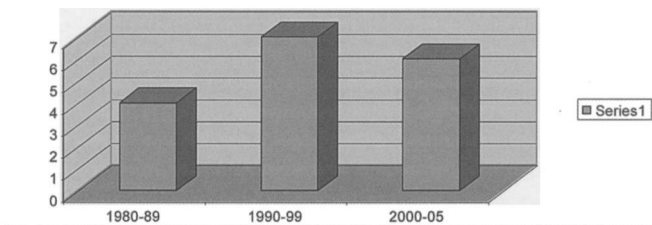
Ἡ ἀνακάλυψη τοῦ 1922 ἀπὸ τὴν τουρκικὴ ἀφήγηση

Τὴ δεκαετία τοῦ 1980 ἡ σιωπὴ τῆς προηγουμένης περιόδου ὅσον ἀφορᾷ τὸ θέμα τῆς προσφυγιᾶς ἀρχίζει νὰ «σπάει». Κυκλοφοροῦν διάφορα μυθιστορήματα καὶ διηγήματα σχετικὰ μὲ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν, τὴν προσφυγιὰ καὶ τὶς «χαμένες πατρίδες», μὲ ἐνδεχόμενες προεκτάσεις καὶ σὲ ἕναν προβληματισμὸ γιὰ ζητήματα ταυτότητας.

18. Οἱ συγγραφεῖς τῆς Γενιᾶς τοῦ '30 ἦλθαν ἀπὸ τὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἢ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Ἀνάμεσά τους δὲν ὑπάρχει οὔτε ἕνας ἀπὸ τὶς ἐσωτερικὲς περιοχὲς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

19. Γιά περισσότερες πληροφορίες, βλ. <http://www.lozanmubadilleri.org/greek.htm>

Στο διάγραμμα 1 παρουσιάζεται η εμφάνιση σχετικών βιβλίων στην τουρκική αγορά σύμφωνα με το χρόνο πρώτης έκδοσής τους ανά δεκαετία. Βλέπουμε πώς το άφηγημα του ξεριζωμού που ξεκινάει με τέσσερα βιβλία στη δεκαετία του 1980 διπλασιάζεται σχεδόν κατά τη δεκαετία του 1990. Και τα πρώτα τέσσερα χρόνια της άμέσως επόμενης δεκαετίας η σχετική βιβλιογραφία έχει ήδη προλάβει την απότομη άνοδο της δεκαετίας του 1990.

Διάγραμμα 1: Έμφάνιση βιβλίων με θέμα τους πρόσφυγες στην τουρκική αγορά σύμφωνα με το χρόνο πρώτης έκδοσής τους ανά δεκαετία, από το 1980 ως το 2005.

Στον κατάλογο που ακολουθεί παρατίθενται με χρονολογική σειρά τα πεζογραφικά έργα της τουρκικής λογοτεχνίας με θέμα την προσφυγιά.

Fikret Otyam (Φικρέτ Ότιάμ)

Pavli Kardeş (Παυλή αδελφέ μου), 1985

Salim Şengül (Σαλίμ Σενγκιούλ)

Savrulup Gidenler (Εκείνοι που σκόρπισαν), 1987

Ahmet Yorulmaz (Άχμετ Γιαρουλμάζ)

Ayvalık'ta İz Birakanlar (Αύτοι που άφησαν τα ίχνη τους στο Άιβαλί), 1988

Kemal Yalçın (Κεμάλ Γιαλτσίν)

Emanet Çeyiz (Μιά προίκα άμανάτι, έλλ. μτφρ. Άγγέλα Φωτοπούλου), 1988

Mario Levi (Μάριο Λεβί)

Madam Floridis Dönmebilir (Ίσως ή μαντάμ Φλωρίδου να μην επιστρέψει), 1990

Feride Çiçekoğlu (Φεριντέ Τσιτσέκογλου)

Suyun Öte Yanı (Η άλλη μεριά του νερού), 1992

Mario Levi (Μάριο Λεβί)

En Güzel Aşk Hikayemiz (Η ωραιότερη έρωτική μας ιστορία), 1992

Ertuğrul Aladağ (Έρτουγκρούλ Αλάνταγ)

Andonia, Küçük Asya'dan Göç (Αντωνία. Ο ξεριζωμός από τη Μικρά Ασία), 1995

Yaşar Kemal (Γιασάρ Κεμάλ)

Fırat Suyu Kan Ağlıyor Baksana (Δές τον Εύφρατη που αίμορραγει), 1998

Ahmet Yorulmaz (Αχμέτ Γιαουρλμάζ)

Kuşaklar ya da Ayvalık Yaşantısı (Γενιές ή η ζωή στο Αϊβαλί), 1999

Ertuğrul Aladağ (Έρτουγκρούλ Αλάνταγ)

Maria, Göç Acısı (Μαρία, ό πόνος της προσφυγιάς), 1999

İskender Özsoy (Ίσκεντέρ Όζσού)

İki Vatan Yorgunları: Mübadele Acısını Yaşayanlar Anlatıyor (Οί καταπονημένοι των δύο πατρίδων: διηγούνται αυτοί που έζησαν τον πόνο του ξεριζωμού), 2001

Yaşar Kemal (Γιασάρ Κεμάλ)

Karıncaın Su İçtiği (Τό νερό που πίνει τό μυρμήγκι), 2002

Yaşar Kemal (Γιασάρ Κεμάλ)

Tanyeri Horozları (Τά κοκόρια της αύγης), 2003

Kemal Anadol (Κεμάλ Άναντόλ)

Büyük Ayrılık (Ο μεγάλος χωρισμός), 2003

Ali Ezger Özyürek (Άλή Έζγκέρ Όζγιουρέκ)

Muhacirler: Bitmeyen Göç (Οί πρόσφυγες, ό ατελείωτος ξεριζωμός), 2003

Mehmet Coral (Μεχμέτ Τζοράλ)

13 Eylül 1922 İzmir (13 Σεπτεμβρίου 1922 Σμύρνη), 2003

Στόν παραπάνω κατάλογο, μεταξὺ τῶν συγγραφέων ξεχωρίζει ό Γιασάρ Κεμάλ. Μεγαλύτερος σέ ηλικία ἀπό τοὺς ὑπόλοιπους καὶ πολὺ πιὸ γνωστός, ό Γιασάρ Κεμάλ ἔχει ἐπιλέξει νὰ εἶναι ἐκτός ἀπὸ μυθιστοριογράφος καὶ ἐκφραστής πολιτικοῦ λόγου. Δίνει συνεντεύξεις σχετικά μὲ εὐαίσθητα θέματα στὴν Τουρκία, ὅπως τὸ «πρόβλημα τῆς Ἀνατολῆς» καὶ ό «ἐκδημοκρατισμός τῆς χώρας», καὶ ἀγωνίζεται γιὰ τὴν ἐλευθερία τῆς ἐκφρασης, γι' αὐτὸ καὶ

ἔχει πολλὰς φορές κατακραυγάζει ἀπὸ τοὺς ὑποστηρικτὲς τῆς «ἐπίσημης δέσης» καὶ ἔχει ἀντιμετωπίσει πολλὰς μηνύσεις.

Ὁ Γιασάρ Κεμάλ μέχρι πρόσφατα ἐπέλεγε οἱ ἱστορίες του νὰ δραματίζονται στὸν «ἔξωτικὸ» χῶρο τῆς ἀνατολικῆς ἢ νοτιοανατολικῆς Τουρκίας.²⁰ Ἡ διήγησή του ἐπικεντρωνόταν στὸν ἐσωτερικὸ καὶ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμον τοῦ κεντρικοῦ του χαρακτήρα, ὁ ὁποῖος ἀγωνιζόταν κατὰ τοῦ φεουδαρχικοῦ κατεστημένου ποὺ τὸν περιέβαλλε. Τὰ τελευταῖα τρία βιβλία του, ὅμως, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τριλογία, εἶναι πολὺ διαφορετικά. Ὁ τόπος τῆς διήγησης ἔχει μεταφερθεῖ ἀπὸ τὴ μακρινὴ Ἀνατολὴ στὰ δυτικὰ παράλια τῆς Μικρασίας, ὅπως καὶ οἱ ἥρωές του. Ἡ ἀναζήτησις ἑνὸς διαφορετικοῦ τρόπου ζωῆς διατυπώνεται τώρα μέσα ἀπὸ τὰ διώματα τῶν πρωταγωνιστῶν του, οἱ ὁποῖοι βρίσκονται ἀντιμέτωποι μὲ τὶς μεγάλες ἀνατροπὲς ποὺ ἐπέφερε τὸ 1922 καὶ ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν. Ἡ διήγησις τοῦ συγγραφέα σὲ αὐτὴν τὴν τριλογία περιέχει στοιχεῖα «ἀναχρονιστικά», καὶ ἡ προσπάθειά του νὰ ἀναπλάσει ἓνα μᾶλλον ἐξιδανικευμένο παρελθὸν κάνει τὰ τελευταῖα ἔργα του νὰ μὴ εἶναι τόσο γοητευτικά, ὅσο τὰ προγενέστερα ἦταν ἐξωτικά.

Απὸ τοὺς ὑπόλοιπους συγγραφεῖς ξεχωρίζουν ὁ Κεμάλ Γιαλτσίν (*Μιά προίκα ἀμανάτι*),²¹ ἡ Φεριντὲ Τσιτσέκογλου (*Ἡ ἄλλη μεριά τοῦ νεροῦ*)²² καὶ ὁ Μάριο Λεβί (*Ἡ ὥραιότερη ἐρωτικὴ μας ἱστορία καὶ τὸ ἴσως ἡ μαντὰμ Φλωρίδου νὰ μὴ ἐπιστρέψει*). Τὰ βιβλία αὐτὰ κινοῦνται σὲ ἄλλο ἐπίπεδο. Δὲν ὑπάρχει προσπάθεια ἐξωραϊσμοῦ τῆς μίας πλευρᾶς, τοῦ «ἐγώ», σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸν «ἄλλον». Ἡ ἀνάγνωσή τους πείθει γιὰ τὴν ἀλήθεια τῆς ἱστορίας καὶ τῶν χαρακτήρων της καθὼς καὶ γιὰ τὴν ψυχικὴ κατάστασις τῆς κοινωνίας τὴν περίοδο στὴν ὁποία ἀναφέρονται καὶ ὑπάρχουν λόγοι γι' αὐτό.

20. Τὰ ἑξῆς ἔργα τοῦ συγγραφέα κυκλοφοροῦν καὶ στὰ ἑλληνικά: *Ἰντζὲ Μεμέτ*, μτφρ. Ἑρμὸς Ἀργαῖος, Ἀθήνα, Κέδρος, 1981· *Ὁ θρύλος τῶν χιλιῶν ταύρων*, μτφρ. Πέτρος Μάρκαρης, Ἀθήνα, Κέδρος, 1981· *Ὁ Μεσόστυλος*, μτφρ. Ἀλίκη Τάσιου, Ἀθήνα, Κέδρος, 1981· *Ἡ θυμωμένη θάλασσα*, μτφρ. Παναγιώτης Ἀμπατζής, Ἀθήνα, Θεμέλιο, 1994· *Φύγανε καὶ τὰ πουλιά*, μτφρ. Παναγιώτης Ἀμπατζής, Ἀθήνα, Θεμέλιο, 1995· *Χρῶματα τῆς ζωῆς καὶ τῆς γραφῆς*, μτφρ. Μαρία Κουρούκλη, Ἀθήνα, Θεμέλιο, 1994· *Οἱ ἀγάδες τοῦ Ἀκτσάσας*, μτφρ. Παναγιώτης Ἀμπατζής, Ἀθήνα, Θεμέλιο, 1998· *Ἱστορία ἐνὸς νησιοῦ*, μτφρ. Παναγιώτης Ἀμπατζής, Ἀθήνα, Θεμέλιο, 1999.

21. Κυκλοφορεῖ σὲ ἑλληνικὴ μετάφρασις ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις Λιβάνη.

22. Κυκλοφορεῖ σὲ ἑλληνικὴ μετάφρασις ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις Καστανιώτη.

Ο Μάριο Λεβί είναι πολίτης της Τουρκίας που δεν έχει ξεριζωθεί. Θεωρεί, όμως, αυτούς που ξεριζώθηκαν συνανθρώπους του. Νιώθει έλλιπης λόγω της απουσίας τους και ή διήγησή του είναι γεμάτη από μελαγχολία όχι μόνο για το χαμένο παρελθόν αλλά και για ένα χαμένο παρόν και μέλλον.

Η Φεριντέ Τσιτσέκογλου και ο Κεμάλ Γιαλτσίν έχουν απόψεις που έχουν χαρακτηριστεί ως άριστερές. Η Τσιτσέκογλου μάλιστα έχει φυλακιστεί γι' αυτές τις απόψεις της. Έννοιες όπως ή εθνική και κοινωνική ένότητα, το μέλλον και το συμφέρον του κράτους δεν τους ενδιαφέρουν κατά προτεραιότητα. Γι' αυτούς ο άνθρωπος, ανεξάρτητα από την εθνότητα και τη θρησκεία στις οποίες ανήκει, είναι πιο σημαντικός. Τοποθετούν στο επίκεντρο της διήγησής τους τα βιώματα του απλού ανθρώπου. Στα έργα τους όχι μόνο δεν καταβάλλεται προσπάθεια να δικαιολογηθεί ή «έπισημη θέση», αλλά αντίθετα ή θέση αυτή επικρίνεται έντονα, με το να παρουσιάζονται τα παθήματα και οι δυστυχίες των απλών ανθρώπων ως αποτέλεσμα αυτής ακριβώς της «έπισημης θέσης».

Ο Κεμάλ Γιαλτσίν είναι πρόσφυγας μιας διαφορετικής εποχής. Μετά το πραξικόπημα του 1980 αναγκάστηκε να ξεριζωθεί από τη γη του και να ζητήσει πολιτικό άσυλο στην Ευρώπη, μακριά από την οικογένειά του. Στη Γερμανία, όπου ζει, αναζητώντας την ιδιοκτήτρια μιας προίικας, αναζητεί ουσιαστικά το δικό του χαμένο παρελθόν, στην Ελλάδα ανάμεσα σε άλλους πρόσφυγες. Στην εξιστόρησή του αναφέρει τα λόγια ενός από αυτούς, ενός ηλικιωμένου ο οποίος παρομοιάζει τις κοινωνίες με κήπους. Δεν μπορεί να υπάρξει κήπος, λέει ο γέρος πρόσφυγας, μόνο με ενός τύπου βλάστηση ή ενός είδους όπωροφόρα δένδρα. Η όμορφιά και ή αξία του κήπου προέρχεται από τον πλούτο και την ποικιλία των φυτών και των δέντρων που έμπεριέχει. Ένας κήπος για να ονομάζεται κήπος πρέπει να διαθέτει αυτήν την ποικιλία. Φαίνεται πως ο συγγραφέας αρνείται έδω την εθνική και πολιτισμική «ένότητα» που νιώθει ότι του επιβάλλεται. Την αλληγορία του κήπου με τα πολλά και διάφορα δέντρα τη χρησιμοποιεί και στις συνεντεύξεις του. Νοσταλγεί αυτόν τον κήπο και του λείπει μια κοινωνία με διαφορετικά στοιχεία. Και το *Μια προίικα άμανάτι* του Γιαλτσίν αντιμετώπισε μηνύσεις, αλλά και βραβεύτηκε το 1998 με το βραβείο Άμπντί Ιπεκσί.

Τὸ μυθιστόρημα *Ἡ ἄλλη μεριά τοῦ νεροῦ* τῆς Τσιτσέκογλου ἐνσωματώνει ὅλες τὶς προσεγγίσεις πὺν ἀναφέρθηκαν παραπάνω. Στὸ βιβλίο τῆς ὑπάρχουν πρόσφυγες πὺν ἔχουν ἔρδει ἀπὸ τὴν ἀπέναντι πλευρὰ στὸ Αἰβαλί, καὶ αὐτοὶ πὺν ἔφυγαν ἀπὸ τὸ Αἰβαλί ἀπέναντι στὴν Ἑλλάδα. Πρόκειται γιὰ δύο σύγχρονους πρόσφυγες, ἕναν Ἑλληνα πὺν καταδιώκεται ἀπὸ τὴ χούντα τῶν συνταγματαρχῶν καὶ ἔχει βρεῖ καταφύγιο στὴν Τουρκία, καὶ ἕναν Τοῦρκο, ὑποψήφιο πρόσφυγα, ἀριστερό, «ἐπαναστάτη», ὁ ὁποῖος προσπαθεῖ νὰ φύγει στὴν Ἑλλάδα γιὰ νὰ σωθεῖ ἀπὸ τὸ μετὰ τὸ 1980 τουρκικὸ καθεστῶς. Ἡ συγγραφέας, μέσα ἀπὸ τὰ βιώματα τῶν χαρακτήρων τῆς, θέλει νὰ δείξει πῶς ὅλοι οἱ πρόσφυγες ὑποφέρουν. Ὁ ἀναγνώστης ἀντιλαμβάνεται ὅτι ἡ ἐξορία εἶναι ἡ ἐκφάνση τῆς ἑλλειψης σεβασμοῦ στὸν διαφορετικὸ τρόπο ζωῆς καὶ σκέψης τοῦ «ἄλλου». Ἄνθρωποι ἐπέλεξαν τὴ λύση τῆς αὐτοεξορίας καὶ τῆς προσφυγιάς εἴτε διότι εἶχαν διαφορετικὴ γλώσσα καὶ θρησκεία εἴτε διότι εἶχαν διαφορετικὴ ἰδεολογία. Ὁ κῆπος μὲ τὰ διαφορετικὰ δέντρα τοῦ Γιάλτσιν μοιάζει, δυστυχῶς, νὰ ἔχει βρεῖ τρόπο ὑπαρξης στὶς ἐξορίες πὺν διηγεῖται ἡ Τσιτσέκογλου στὸ βιβλίο τῆς.

Αὐτὴ ἡ ἔμφαση στὸ σεβασμὸ τῆς διαφορετικότητας τοῦ ἐξόριστου καὶ τοῦ ἀνθρωπιστῆ δίνει τὴ δυνατότητα στοὺς δύο αὐτοὺς συγγραφεῖς νὰ ταυτίζονται συναισθηματικὰ μὲ ὅλους τοὺς πρόσφυγες καὶ νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ ἀπεικονίζουν μὲ πειστικότητα τὸν ἐσωτερικὸ κόσμο καὶ τὰ δεινὰ τῶν προσφύγων πὺν πρωταγωνιστοῦν στὰ βιβλία τους.

Ἡ παραπάνω προσέγγιση πάντως δὲν ἰσχύει γιὰ πολλὰ ἄλλα ἔργα. Ὁ Ἡρακλῆς Μήλλας, στὸ ἄρθρο του «Ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν στὴν τουρκικὴ λογοτεχνία»,²³ ὑποστηρίζει ὅτι τὰ περισσότερα τουρκικὰ βιβλία πὺν ἔχουν ὡς θέμα τους τὸν ξεριζωμὸ καὶ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν ἀναπαράγουν ἐθνικὰ στερεότυπα καὶ ἀνησυχίες. Ἐμφανίζονται δηλαδὴ νὰ υἱοδετοῦν τὰ κριτήρια τοῦ ἐθνικισμοῦ. Ἡ διήγηση περιορίζεται στὶς δυστυχίες καὶ τὶς ἀδικίες πὺν ὑπέστη μόνον ἡ «δικὴ μας πλευρά», ἐνῶ ὁ «ἄλλος» ἐμφανίζεται ὡς ἡ κατεξοχὴν αἰτία τῶν συμφορῶν «μας». Κοντολογίς, οἱ περισσότεροι συγγραφεῖς, μέσω τῶν χαρακτήρων πὺν πλάθουν, ἀρθρώνουν τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ ἐθνικισμοῦ. Ὁ ἄνθρωπος χάνει τὴ σημασία του στὰ βιβλία αὐτά, τὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ ἐνοχλήσουν τοὺς ἀναγνώστες μὲ ἀνθρωπιστικὲς εὐαισθησίες.

23. Millas, ὁ.π.

Ἐπομένως ὑπάρχουν δύο κατηγορίες συγγραφέων. Στὴν πρώτη κατηγορία ἀνήκουν ἐκεῖνοι ποὺ εἶναι ὑπὲρ τῆς ἀποδοχῆς τοῦ διαφορετικοῦ. Δὲν εἶναι εὐχарιστημένοι ἀπὸ τὴν ἐπίσημη προσέγγιση οὔτε γιὰ τὸ παρελθὸν οὔτε γιὰ τὸ παρόν, καὶ ἐνδεχομένως οὔτε γιὰ τὸ μέλλον τῆς Τουρκίας. Ἔχουν ἓνα διαφορετικὸ ὄραμα, τὸ ὁποῖο δὲν ἐντάσσεται στὸ πλαίσιο τοῦ ἐθνικισμοῦ καὶ τῆς «ἐπίσημης θέσης». Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἔχουν πολλὲς φορὲς ἀντιμετωπίσει δικαστικὲς διώξεις καὶ ἐξορίες. Γράφοντας γιὰ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν καὶ τὴν προσφυγιά οὐσιαστικὰ διαμαρτύρονται γιὰ τὸν τρόπο ζωῆς ποὺ τοὺς ἐπιβάλλεται καὶ τοὺς περιβάλλει. Ἐκφράζουν τὴν προτίμησή τους γιὰ ἓναν ἄλλο τρόπο ζωῆς, ὅπου καὶ οἱ «διαφορετικοί» δικαιούνται νὰ ζοῦν. Ἡ κατηγορία αὕτῃ τῶν συγγραφέων, πάντως, εἶναι καὶ ἡ ἴδια μιὰ «μειονότητα», μὲ κοινὸ παρονομαστὴ τὴ στάση τους ἀπέναντι στὴν «ἐπίσημη θέση». Τὴν πλειοψηφούσα κατηγορία τὴν ἀποτελοῦν οἱ συγγραφεῖς ποὺ ἀναπαράγουν τὸν ξεριζωμὸ καὶ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν μέσα ἀπὸ τὰ ἀξιώματα καὶ τὰ στερεότυπα τοῦ ἐθνικισμοῦ καὶ τοῦ ἐθνικοῦ κράτους.

Οἱ μεταφράσεις νεοελληνικῶν ἔργων (λογοτεχνικῶν καὶ μὴ) στὰ τουρκικὰ ποὺ ἔχουν ὡς θέμα τὴ διαφορετικότητα καὶ τὸν πολυεθνικὸ τρόπο συνύπαρξης, ὁ ὁποῖος δὲ τελειώσει μὲ τὸ 1922 καὶ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν, παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Συνολικὰ, δεκαεῖς διαφορετικὰ βιβλία ἔχουν μεταφραστῆ στὰ τουρκικὰ. Ἰδιαίτερη μνεία πρέπει νὰ κάνουμε στὴ μετάφραση τοῦ μυθιστορήματος *Ματωμένα χρώματα* τῆς Διδῶς Σωτηρίου. Ἡ πρώτη ἔκδοση τοῦ βιβλίου στὰ τουρκικὰ πραγματοποιήθηκε τὸ 1970 ἀπὸ τὸν ἐκδοτικὸ οἶκο Σάντερ (Sander Yayınları) καὶ ἦταν ἡ πρώτη μετάφραση ἑλληνικοῦ λογοτεχνικοῦ βιβλίου στὰ τουρκικὰ μὲ θέμα τὴν πρὸ τοῦ 1922 συνύπαρξη.

Ὁ τίτλος τοῦ μυθιστορήματος στὴν τουρκικὴ ἔκδοση εἶναι *Πὲς χαρετίσματα στὴ Μικρὰ Ἀσία ἀπὸ μένα* (*Benden Selam Söyle Anadolu'ya*)²⁴ καὶ φαίνεται πὼς εἶναι ἐμπνευσμένος ἀπὸ τὶς τελευταῖες φράσεις του: «Ἀντάρτη τοῦ Κιὸρ Μεμέτ χαιρέτα μου τὴ γῆ ὅπου μᾶς γέννησε, Σελὰμ Σοῖλέ... Ἄς μὴ μᾶς κρατάει κακία ποὺ τὴν ποτίσαμε μ' αἷμα. Κὰχρ ὁλοσὺν σεμπὲπ ὀλανλάρ! Ἀνάδεμα στοὺς αἰτίους!» (340/229²⁵). Ὁ ἑλληνικὸς

24. Μεταξὺ τοῦ πρωτοτύπου καὶ τῆς μετάφρασης ὑπάρχουν καὶ ἄλλες ἀλλαγές, οἱ ὁποῖες δὲν ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὸ θέμα μας καὶ δὲν θὰ ἀναφερθοῦν ἐδῶ.

25. Ὁ πρῶτος ἀριθμὸς παραπέμπει σὲ σελίδα τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης καὶ ὁ δεύτερος τῆς τουρκικῆς.

τίτλος δίνει μεγαλύτερη έμφαση στὰ τραγικά συμβάντα πού έλαβαν χώρα στη Μικρά Ασία, ενώ ό τουρκικός έκφράζει περισσότερο τόν άποχαιρετισμό ένός Μικρασιάτη πρόσφυγα. Βέβαια, ή δεύτερη έπιλογή κάνει τόν τίτλο (καί τò έργο) πιό άποδεκτό από τò τουρκικό κοινό. Έπιπλέον, ή τουρκική έκδοση δέν τελειώνει με την άπλή κατάρα «στούς αίτιους», αλλά ως έξης: «χίλιες κατάρες στούς δήμιους πού έκαναν άδελφούς νά σκοτώσουν άδελφούς» (340/229). Διακηρύσσεται δηλαδή ή γεωγραφική συγγένεια τών λαών της Μικράς Ασίας και έννοείται πώς οί «άδελφοί» δέν ήταν έχθροί. Οί έχθροί ήρθαν από έξω, ως «δήμιοι».

Τò 1982 τὰ *Ματωμένα χώματα* έπανεκδόθηκαν από τις εκδόσεις Άλάν (Alan Yayınları). Παρά τò γεγονός ότι τò έργο ήδη κυκλοφορούσε για δώδεκα χρόνια, ό μεταφραστής και ό έκδοτικός οίκος δικάστηκαν στο Στρατοδικείο. Νά υπενθυμίσουμε ότι είχε μεσολαθήσει τò πραξικόπημα τού 1980.²⁶ Η μήνυση κατά τού βιβλίου βασίστηκε σέ ένα νόμο πού προβλέπει έπιβολή ποινών σέ όσους έχει κριθεί ότι βλάπτουν την ταυτότητα, τò ήθος και τις άξίες τού τουρκικού έθνους και τού τουρκικού στρατού. Άρκετά ειρωνικά, την ίδια χρόνια της δίκης, τò 1982, ή Διδώ Σωτηρίου βραβεύτηκε με τò βραβείο Άμπντί Ίπεκσί. Άδωώθηκε και τò βιβλίο, πού πραγματοποιήσε από τότε παραπάνω από δεκαπέντε εκδόσεις. Σήμερα τὰ πνευματικά δικαιώματα τού μυθιστορήματος ανήκουν στόν έκδοτικό οίκο Τζάν (Can Yayınları). Η επανέκδοση πάντως τού έργου της Διδώς Σωτηρίου από τρεις διαφορετικούς έκδοτικούς οίκους και ή συνεχής παρουσία του στην τουρκική βιβλιαγορά άναδεικνύουν τὰ *Ματωμένα χώματα*²⁷ σέ διαχρονικό εύπώλητο της μεταφρασμένης νεοελληνικής λογοτεχνίας στὰ τουρκικά.

26. Με τò πραξικόπημα πολλά βιβλία άπαγορεύτηκαν, οί συγγραφείς τους άλλα και άλλοι πνευματικοί άνθρωποι σύρθηκαν στὰ δικαστήρια και φυλακίστηκαν, ενώ ούτε ό κινηματογράφος δέν μπορούσε νά λειτουργήσει. Οί ταινίες πού άφορούσαν τη ζωή και τὰ καθημερινά προβλήματα τού πολίτη θεωρήθηκαν επικίνδυνες. Αύτη ή περίοδος τού κινηματογράφου χαρακτηρίζεται ως ή περίοδος της πορνογραφίας για τόν τουρκικό κινηματογράφο.

27. Σύμφωνα με τόν Ραγκίπ Ζαρακολού (Ragıp Zarakolu). Ό Ζαρακολού είχε έργαστεί στόν έκδοτικό οίκο Άλάν (Alan), πού τò 1982 εξέδωσε τὰ *Ματωμένα χώματα*. Σήμερα είναι ιδιοκτήτης τού έκδοτικού οίκου Μπελγκέ (Belge). Τόν ευχαριστώ για τις πληροφορίες πού μου έδωσε με τò ηλεκτρονικό ταχυδρομείο. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την περιπέτεια τού μυθιστορήματος της Διδώς Σωτηρίου, βλ. τò άρθρο «Mubadiller Sempozyumu'nun Animisattıkları» [«Όσα μās θυμίζει τò Συνέδριο της Άνταλλαγής τών Πληθυσμών»], έφ. *Yeniden Özgür Gündem*, 12 Νοεμβρίου 2003, σ. 5.

Στή συνέχεια παραθέτουμε κατὰ συγγραφέα ἑλληνικά ἔργα μὲ θέμα τὸν ξεριζωμὸ καὶ τὴν προσφυγία ποὺ μεταφράστηκαν στὰ τουρκικά. Μετὰ τὸν τίτλο στὰ τουρκικά, σημειώνεται ἡ γλώσσα ἀπὸ τὴν ὁποία ἔγινε ἡ μετάφραση: (Ε) = ἑλληνικά, (Α) = ἀγγλικά, (Γ) = γαλλικά, (?) = δὲν εἶναι γνωστὸ ἀπὸ ποῖα γλώσσα μεταφράστηκε τὸ βιβλίο.

Γιῶργος Ἀνδρεάδης

Γιατί ἀδερφέ Χουσνί;

Neden Kardeşim Hüsni (?), Gülden Tuygan, İstanbul, Belge Yayınları, Mare Nostrum, 1992, 131 σελ.

Ταμάμα. Ἡ Ἀγνοούμενη τοῦ Πόντου

Tamama (?), Ragıp Zarakolu, İstanbul, Belge Yayınları, Mare Nostrum, 1996, 112 σελ.

Οἱ Κλωστοὶ

Gizli Din Taşayanlar (Ε), Atilla Tuygan, İstanbul, Belge Yayınları, Mare Nostrum, 1997, 94 σελ.

Ὁ Θόδωρον

Temel Garip. Todoron (Ε), Sema Sandalcı, İstanbul, Belge Yayınları, Mare Nostrum, 1998, 117 σελ.

Ἡ Τολίκα

Tolika, "Bacikam al beni" (?), Tanju İzbek, İstanbul, Belge Yayınları, Mare Nostrum, 1999, 100 σελ.

Στρατὴς Δούκας

Ἱστορία ἐνὸς αἰχμαλώτου

Bir Esirin Anıları (Ε), Osman Bleda, İstanbul, Belge Yayınları, 2003, 79 σελ.

Κοσμᾶς Πολίτης

Στοῦ Χατζηφράγκου

Yitik Kentin Kırk Yılı. İzmir'in Hacı Frangu Semtinden (Ε?), Osman Bleda, İstanbul, Belge Yayınları, Mare Nostrum, 1994, 295 σελ.

Παντελὴς Πρεβελάκης

Τὸ χρονικὸ μᾶς πολιτείας

Girit'te Bir Şehrin Hikayesi (Ε?), Osman Bleda, İstanbul, Belge Yayınları, Mare Nostrum, 1997, 96 σελ.

Μαρία Ἰορδανίδου

Λωξάντρα

Loksandra. İstanbul Düşü (Ε?), Osman Bleda, İstanbul, Belge Yayınları, Mare Nostrum, 1990, 206 σελ.

Γιώργος Ίωάννου

Η μόνη κληρονομιά

Yeğane Miras (E), Müfide Pekin, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, 149 σελ.

Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών

Η Έξοδος, τόμ. Α': *Μαρτυρίες από τις επαρχίες των δυτικών παραλίων της Μικρασίας*, Αθήνα 1980, και τόμ. Β': *Μαρτυρίες από τις επαρχίες της Κεντρικής και Νότιας Μικρασίας*, Αθήνα 1982 (ἀνατύπ. 2004)

Göç, Rumların Anadolu'dan Mecburi Ayrılışı (E), Damla Demiröz, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, 301 σελ. (μεταφράστηκαν όρισμένες μαρτυρίες ἀνά περιοχή)

Γεώργιος Νακρατζής

Η Μικρά Ασία και η καταγωγή των προσφύγων. Η ιμπεριαλιστική ελληνική πολιτική του 1922 και η Μικρασιατική Καταστροφή

Anadolu Ve Rum Göçmenlerin Kökeni (?), İbrahim Onsunoglu, İstanbul, Belge Yayınları, Mare Nostrum, 2003, 305 σελ.

Διδώ Σωτηρίου

Ματωμένα χώματα

Benden Selam Söyle Anadolu'ya (Γ), Atilla Tokatlı, İstanbul, Sander Yayınları, 1970 (1974)

Benden Selam Söyle Anadolu'ya (Γ), Atilla Tokatlı, İstanbul, Alan Yayınları, 1982, 1989, 229 σελ.

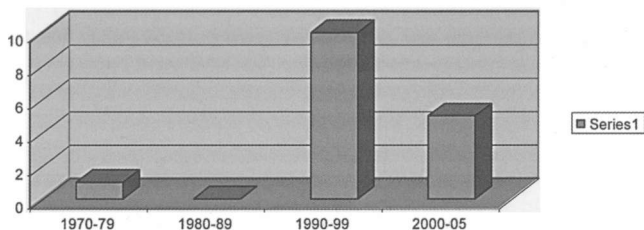
Benden Selam Söyle Anadolu'ya (Γ), Atilla Tokatlı, İstanbul, Can Yayınları, 2002, 202 σελ.

Gerasimos Augustinos

The Greeks of Asia Minor. Confessions, Community and Ethnicity in the Nineteenth Century, Kent State University Press, 1992

Küçük Asya Rumları (A), Devrim Evci, Ankara, Ayraç Yayınları, 1997, 369 σελ.²⁸

28. Στον κατάλογο αυτόν ἃς προσδέσουμε καὶ τὸ βιβλίο τοῦ Ἀργύρη Πετρονώτη, *Χρονικὸ Ἐλισσαῖτη: ἐνὸς Σαμῴτη τεχνίτη*, Σάμος 2003 (Argiris P. P. Petronotis, *Hacıustalar: Akdağmadeni'nden Aridea'ya Bir Mübadele Öyküsü* (E), İro Kaplangı, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2004, 63 σελ.), καθὼς καὶ μία μελέτη γιὰ τὸν Ἡλία Βενέζη, ποὺ ἔχει γραφεῖ στὰ τουρκικὰ καὶ ἡ ὁποία περιέχει μεταφρασμένα πολλὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Βενέζη γιὰ τὴν προσφυγιά καὶ τὸ θέμα τῆς ταυτότητος (*Aynalık ve Venezis, Yunan Edebiyatında Türk İmaji*, Herkül Millas (E), İstanbul, İletişim Yayınları, 1998, 170 σελ.). Επίσης, ἐδῶ ἀξίζει νὰ σημειώσουμε καὶ τὴν κυκλοφορία στὰ τουρκικὰ, σὲ μικρὸ χρονικὸ διάστημα μετὰ τὴν ἀγγλικὴ ἐκδόση, τοῦ ὁγκώδους μυθιστορήματος τοῦ Louis de Bernières, *Birds Without Wings*, τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται στὴν προσφυγιά καὶ τὸν ξεριζωμὸ ποὺ διώθηκαν τὸ 1922. Ἡ ἐκδόση τοῦ βιβλίου αὐτοῦ στὰ τουρκικὰ (Louis de Bernières, *Kanatsız Kuslar*, İstanbul, Altın Kitaplar Yayınevi, 2004) μπορεῖ νὰ ἐρμηνευτεῖ καὶ ὡς «ἐπένδυση» σὲ ἕνα θέμα ποὺ «ἔχει πέραση» στὴν Τουρκία.

Διάγραμμα 2: Πρώτες εκδόσεις ελληνικών έργων μεταφρασμένων στα τουρκικά ανά δεκαετία, από το 1970 έως το 2005.

Συνοψίζοντας, βλέπουμε ότι το άνοιγμα της τουρκικής εκδοτικής παραγωγής στην ελληνική αφήγηση, πάνω στο θέμα του ξεριζωμού και της ταυτότητας μέσα από μεταφράσεις, ξεκίνησε στη δεκαετία του 1970. Η τύχη, ωστόσο, του μυθιστορήματος *Ματωμένα χώματα* το 1982, δηλαδή κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης της χώρας από το στρατιωτικό καθεστώς, και τα όσα ακολούθησαν, ανέστειλαν αυτή την προσπάθεια. Με την αλλαγή των συνθηκών κατά τη δεκαετία του 1990 παρατηρείται αναζωπύρωση του σχετικού ενδιαφέροντος και έκτιναξη της παραγωγής, ενώ τα πρώτα τέσσερα χρόνια του νέου αιώνα ο αριθμός των βιβλίων που έχουν ήδη κυκλοφορήσει δείχνει πως η τάση αυτή συνεχίζεται (βλ. Διάγραμμα 2).

Τόν μεγαλύτερο αριθμό εκδόσεων έργων της νεοελληνικής λογοτεχνίας με θέμα την προσφυγιά, μεταφρασμένων στα τουρκικά, έχει πραγματοποιήσει ο εκδοτικός οίκος Μπελγκέ (Belge) με την έκδοση δέκα βιβλίων. Στη δεύτερη θέση, με την έκδοση τριών βιβλίων, βρίσκεται ο εκδοτικός οίκος Ίλετισίμ (İletişim Yayınları), από τους γνωστότερους στην Τουρκία, ο οποίος δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες. Έχει μεγάλο κύρος και αρκετές μηνύσεις στο ένεργητικό του.

Για τόν εκδοτικό οίκο Μπελγκέ, τόν ιδιοκτήτη του Ραγκίπ Ζαρακολού (Ragıp Zarakolu) και τη σειρά «Mare Nostrum» αξίζει νά μιλήσουμε πιό αναλυτικά. Ο Ζαρακολού εκδίδει έργα στο πλαίσιο μιās συγκεκριμένης προσέγγισης. Στο πρώτο βιβλίο της σειράς «Mare Nostrum» διαβάσουμε τήν εξής ανακοίνωση:

Ἡ καινούρια μας ἐκδοτική σειρά ἀρχίζει μὲ τὸ μυθιστόρημα *Λωξάντρα* τῆς Μαρίας Ὑρδανίδου, ἡ ὁποία γεννήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη, ἔζησε στὸ Βατοῦμ καὶ τὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ πέθανε 92 χρονῶν, τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1989, στὴν Ἀθήνα. Ἡ ἔκφραση «Mare Nostrum» εἶναι λατινική: οἱ Ρωμαῖοι κατεῖχαν τὴ Μεσόγειο καὶ τὴν εἶχαν ὀνομάσει «Mare Nostrum», δηλαδὴ «ἡ δική μας θάλασσα». Κι ἐμεῖς τώρα χρησιμοποιοῦμε τὴν ἴδια ἔκφραση, «Mare Nostrum»: «ἡ δική μας θάλασσα», ἐννοώντας ὅμως τὴν κοινὴ θάλασσά μας, τὴ θάλασσα ὅλων τῶν μεσογειακῶν λαῶν. Τὴ θάλασσα τὴν ὁποία ἔχουμε μοιραστεῖ, ἔχουμε ἀγαπήσει καὶ ἔχουμε πολεμήσει καὶ πεθάνει γι' αὐτήν. Εἶναι ἡ θάλασσα ποὺ μᾶς δένει στενά, φορτωμένη μὲ κοινὲς ἀναμνήσεις, ἡ θάλασσα ποὺ περιέχει ἐνθουσιασμοὺς καὶ ἀκρότητες.

Ἄν θεωρήσουμε τὴν Ἀδριατικὴ, τὸ Αἰγαῖο, τὴν Προποντίδα καὶ τὴ Μαύρη Θάλασσα ὡς κομμάτια αὐτῆς τῆς θάλασσας, ἡ Μαρία Ὑρδανίδου εἶναι ἡ καταλλήλότερη συγγραφέας, ἐφόσον στὴν προσωπικότητά της ἀντανάκλᾳται ὁ κοσμοπολιτισμός.

Στὴ σειρά μας θὰ πάρουν μέρος οἱ γιορτὲς τῶν λαῶν. Τὸ ταξίδι μας, ποὺ θὰ ξεκινήσει μὲ τὴν Ὑρδανίδου ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, θὰ φτάσει μαζὶ μὲ τοὺς ἄλλους συγγραφεῖς σὲ ἄλλες πόλεις, σὲ ἄλλα λιμάνια καὶ νησιά, σὲ βουνὰ ποὺ κυνηγᾶνε τὶς θάλασσες, θὰ φτάσει μέχρι τὸν Καύκασο. [...]

Ἡ «Mare Nostrum» θὰ εἶναι μιὰ ξεχωριστὴ σειρά. Θὰ μᾶς βοηθήσει νὰ κατανοήσουμε καλύτερα τὸν ἑαυτὸ μας. Θὰ συμβάλει στὴν ἀλληλογνωριμία μας. Αὐτὴ ἡ περιπέτεια πιστεύουμε ὅτι θὰ ἀφορᾷ καὶ τοὺς ἀναγνώστες μας.

Ὁ Ζαρακολὸν βραβεύτηκε τὸ 2005 ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία Συγγραφέων τῆς Νορβηγίας καὶ ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ τῆς ἴδιας χώρας. Ὁ ἐπικεφαλῆς τῆς Ἑταιρείας, αἰτιολογώντας τὴ βράβευση, σημείωνε τὰ ἑξῆς:

Ὁ βραβευόμενος ἐφέτος δὲν εἶναι ἓνας ἄνθρωπος ὁ ὁποῖος ἔχει ἀφιερῶθεῖ στὴν κλασικὴ ἢ τὴ σύγχρονη λογοτεχνία, ἀλλὰ στὴν κουλτούρα τῶν μειονοτήτων. Αὐτὲς οἱ μειονοτικὲς κουλτοῦρες ἀντιμετωπίζουν τὴ διαστρέβλωση καὶ τὴν ἐξουδετέρωση στὴ χώρα του. Ὁ βραβευόμενός μας ἀφιερῶθηκε στὴν προστασία αὐτῆς τῆς μειονοτικῆς κουλτούρας ποὺ εἶναι τόσο εὐδραυστη.²⁹

Ἡ ἐρευνήτρια Ζεχρά Ἀσλί Ἰγσιζ (Zehra Aslı Iğsiz) δίνει τὴ δική της ἐρμηνεία γιὰ τὴ θέση τῶν ἐκδόσεων Μπελγκέ καὶ τὴ σειρά «Mare Nostrum». Σύμφωνα μὲ τὴν Ἰγσιζ, οἱ ἐκδόσεις ἔχουν συγκεκριμένους στόχους:³⁰ οἱ

29. Ἐφημ. *Radikal*, 13 Ἰανουαρίου 2005, σ. 4.

30. Τὸ κείμενο αὐτὸ χρησιμοποιοῦνταν σὲ μιὰ ἔρευνα στὴν ὁποία συνεργάστηκα μὲ τὸν Ἀλέξανδρο Πέτσα γιὰ τὸ Κέντρο Ἑλληνικῆς Γλώσσας. Θὰ θέλαμε καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ νὰ εὐχαριστήσουμε τὴν κ. Ἰγσιζ, γιὰ τὴν παραχώρηση τῆς ἀνέκδοτης ἐργασίας της, ἡ ὁποία ἔχει τίτλο «From landscape to sense-scapes of Anatolia: viewing Asia

μεταφραστές της σειράς «Mare Nostrum» δήλωναν στις πρώτες σελίδες των βιβλίων τους πώς μετέφρασαν τα συγκεκριμένα βιβλία προκειμένου να συμβάλουν στην έλληνοτουρκική φιλία. Η Ίγσιζ υποστηρίζει πώς οι διηγήσεις των Μικρασιατών προσφύγων που προσφέρονται στο τουρκικό αναγνωστικό κοινό, κάτι που συνειδητά κάνει η σειρά «Mare Nostrum», έχουν ιδιαίτερη σημασία. Η έλληνοτουρκική ανταλλαγή των πληθυσμών ήταν το τελευταίο βήμα προς την όμογενοποίηση του πληθυσμού της Μικρᾶς Ἀσίας, ώστε να δημιουργηθεί αυτό που η Ίγσιζ αποκαλεί «μονοφωνικό ανθρώπινο τοπίο» («monophonic human-space»). Η παρουσίαση των εμπειριών των Μικρασιατών προσφύγων στο τουρκικό κοινό μέσω πολιτισμικών προϊόντων έχει συμβολική σημασία, με την έννοια της «επαναφαντασίωσης» («re-imagination») των λαών της Μικρᾶς Ἀσίας. Μὲ τις προσπάθειες αυτές δόθηκε έμφαση στην έλληνοτουρκική συνύπαρξη, στο μικρασιατικό παρελθόν ἐν γένει, καθώς και στὰ δεινὰ μιᾶς περιόδου ἀποχωρισμῶν πού ὀριστικοποιήθηκε ὡς συνέπεια τοῦ 1922. Ἡ ἔννοια τῆς πατρίδας βρέθηκε στὸ ἐπίκεντρο αὐτῆς τῆς πολιτισμικῆς παραγωγῆς. Ὁ ἀναγνώστης διαβάζει τίς ἱστορίες γιὰ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν μὲ μία προοπτικὴ: ἡ συνύπαρξη τῶν λαῶν εἶναι δυνατή. Γενικά, ὑποστηρίζει ἡ Ίγσιζ, οἱ ἄνθρωποι στὴν Τουρκία περνοῦν σὲ μιὰ νέα πορεία ἀνακάλυψης τοῦ παρελθόντος τους, πορεία ἡ ὁποία ἄρχισε μὲ προϊόντα πολιτισμοῦ. Τίς δύο τελευταῖες δεκαετίες ἡ παραγωγὴ αὐτῇ, πού φέρνει τὸ παρελθόν τῆς Ἀνατολίας στὸ τουρκικὸ παρόν, αὐξήθηκε σημαντικὰ καὶ διακρίνει κανεῖς μιὰ συνειδητὴ προσπάθεια προκειμένου νὰ δεῖ τὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ πὼς ὑπάρχουν, ἐκτὸς τῆς ἐθνικότητος καὶ τῆς θρησκείας, καὶ ἄλλα πράγματα, ὅπως ἡ γεωγραφικὴ συγγένεια, τὰ ὁποῖα συνδέουν τοὺς ἀνθρώπους καὶ καθιστοῦν δυνατὴ τὴ συνύπαρξη. Πιστεύει πὼς αὐτὴ ἡ «εἰσαναφαντασίωση» ἔχει σχέση μὲ τὴν ἐπιδίωξη ἑνὸς διαφορετικοῦ μέλλοντος. Τότε, πιθανῶς, οἱ ἄνθρωποι πού ἀσχολοῦνται ἐπαγγελματικὰ μὲ τὰ πολιτισμικὰ θέματα θὰ προσπαθοῦν νὰ κατανοήσουν καὶ θὰ προτείνουν λύσεις στὰ καυτὰ σύγχρονα προβλήματα, μελετώντας τίς τραγωδίες τοῦ παρελθόντος καὶ ἀξιοποιώντας τὴν ἔννοια τῆς γεωγραφικῆς συγγένειας, μὲ στόχο πάντοτε τὴν εἰρηνικὴ συμβίωση. Στὴ σειρά «Mare Nostrum» ἡ πολυφωνία τοῦ παρελθόντος τῆς Μικρᾶς Ἀσίας προβάλλεται ὡς ἀντίθεση πρὸς τὸν ἐθνικιστικὸ, ὁμοιογενὴ καὶ μονοφωνικὸ

λόγο που επιβάλλουν οι επίσημες θέσεις. Το έτος 2002 ο έκδοτικός οίκος Μπελγκέ τιμήθηκε με το βραβείο ελληνοτουρκικής φιλίας και ειρήνης Άμπντ Τπεκτσι για τη σειρά αυτή.

Το θέμα της προσφυγιάς και της αναζήτησης μιās διαφορετικής ταυτότητας έγιναν πηγή έμπνευσης και για κινηματογραφικές ταινίες στην Τουρκία. Το 1991, η σκηνοθέτις Τομρίς Γκιριτλιόγλου (Tomris Giritlioğlu)³¹ γύρισε σέ ταινία το μυθιστόρημα της Φεριντέ Τσιτσέκογλου, *Η άλλη μεριά του νερού*. Η ταινία αποδίδει πιστά το πνεύμα του βιβλίου, περιγράφοντας τα βάσανα των προσφύγων που προκαλούνται από τις επίσημες αρχές, οι οποίες δεν δείχνουν καμία ανοχή στον διαφορετικό τρόπο ζωής και σκέψης.

Και η Πιεσίμ Ουστάογλου (Yeşim Ustaoğlu)³² βάσισε την ταινία της *Περιμένοντας τα σύννεφα* (*Bulutları Beklerken*) σε ένα μυθιστόρημα, το *Ταμάμα*. Η άγνωστη του Πόντου του Γιώργου Ανδρεάδη. Παρατηρούμε εδώ για μία ακόμα φορά την επιρροή της λογοτεχνίας στον κινηματογράφο και στη συγκρότηση της αφήγησης. Η ταινία θυμίζει πολύ ντοκιμαντέρ. Παρακολουθούμε τον ξεριζωμό από τον Πόντο και την απόφαση μιās νέας κοπέλας να συνεχίσει τη ζωή της στην Τουρκία με διαφορετική ταυτότητα. Ο προβληματισμός της, ως ηλικιωμένης γυναίκας στα στερνά της, για την ταυτότητά της, είναι το κύριο θέμα της ταινίας.

Είναι φανερό ότι η συγγραφή ή η μετάφραση βιβλίων τα οποία ανακαλούν την πολυεθνική εικόνα της Μικράς Ασίας δεν είναι τυχαίο γεγονός. Είτε πρόκειται για συνειδητή επιλογή είτε για ύποσυνειδητη, οι άνθρωποι οι οποίοι δεν είναι ευχαριστημένοι από την επίσημη θέση του κράτους για το παρελθόν, το παρόν και ενδεχομένως για το μέλλον της χώρας τους αναζητούν μια εναλλακτική λύση μέσα από τις ιστορίες της προσφυγιάς. Βέβαια, αυτή η αναζήτηση της διαφορετικότητας είναι σχετικά πρόσφατο φαινόμενο. Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1980 ελάχιστοι διέδταν την τόλμη να εκφράζουν σκέψεις και θέσεις οι οποίες να διαφοροποιούνται

31. Η ίδια σκηνοθέτις, βασισμένη σε ένα άλλο βιβλίο, γύρισε μία ταινία σχετικά με τον Φόρο Περιουσίας (*Varlık Vergisi*). Η ταινία *Salkım Hanımın Taneleri* [Τα κουκιά της κυρίας Σαλκίμ] ασκούσε δριμεία κριτική στην πολιτική που σκόπευε να εκτουρκίσει την οικονομία τιμωρώντας τους «διαφορετικούς» κατοίκους της χώρας, δηλαδή τους Ρωμιούς, τους Αρμένιους, τους Εβραίους και τους Ντονμέδες.

32. Η Ουστάογλου έχει γυρίσει και την ταινία *Σημάδι* (*İz*) με θέμα τα βασανιστήρια.

από τις έπίσημες. Ξεκινώντας από τὸ 1990, παρ' ὅλες τὶς πολιτικὲς πιέσεις ποὺ ἀσκήθηκαν στὴν πολιτισμικὴ ἔκφραση, τὸ θέμα τῆς προσφυγιᾶς καὶ τοῦ ξεριζωμοῦ, μαζὶ μὲ τὴν ἀναζήτηση ἑνὸς διαφορετικοῦ τρόπου ὕπαρξης, καὶ συνύπαρξης, ἐμφανίζεται ὅλο καὶ πιὸ συχνά. Ὁ ἐθνικὸς «ἄλλος» τῆς ἐπίσημης ἀφήγησης γίνεται συνάνθρωπος τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἀρνοῦνται κάθε εἶδους συμπόρευση μὲ τὶς ἐπίσημες θέσεις. Ἡ τουρκικὴ ἀφήγηση, ἐνδεχομένως καὶ ἡ τουρκικὴ κοινωνία μέσα ἀπὸ τὶς ἀφηγήσεις τοῦ ξεριζωμοῦ καὶ τῆς προσφυγιᾶς, φαίνεται νὰ ἀναζητᾷ ἕνα διαφορετικὸ ταξίδι στὸ χρόνο καὶ στὸ χῶρο.